IV. Mobilisatie en ritueel

1. *Inleiding*

Of er nu aan een oproer enkele tientallen of vele honderden mensen meededen, ze moesten bij elkaar worden gebracht. De vraag hoe dit geschiedde, zal in dit hoofdstuk aan de orde worden gesteld. Nu is juist de kwestie van het al dan niet spontane karakter bij menig oproer een strijdpunt geworden onder historici. De discussie over de Franse oproeren in de eerste helft van de 17de eeuw tussen Porchnev en Mousnier (diverse malen door derden samengevat) spitste zich onder meer toe op dat probleem.[1] Porchnev zag ze als spontane bewegingen, volgens Mousnier waren ze ontstaan op instigatie van bovenaf en zelfs af en toe geleid door mensen met een hoge sociale status. Ten aanzien van een ander oproer, de mars van de Parijse vrouwen naar Versailles in 1789, zou men zelfs van twee scholen in de geschiedschrijving kunnen spreken, de ene legt de nadruk op het spontane karakter van de beweging, de andere ziet deze als het resultaat van een door geheimzinnige samenzweerders gesmeed komplot.[2]
Wanneer wij de vraag stellen in hoeverre de door ons bestudeerde Hollandse oproeren georganiseerd waren, moeten we onderscheid maken tussen organisatie van bovenaf en organisatie vanuit de deelnemende menigten zelf. Beide vormen van organisatie zullen aandacht krijgen. Het is duidelijk dat dit alleen mogelijk is door een minitieus onderzoek, terwijl er alleen dan iets met zekerheid vast te stellen is, wanneer we over voldoende en betrouwbare bronnen beschikken. Dat dit bijna nooit het geval is, zal uit het vervolg blijken. We zullen allereerst de kwestie behandelen of er bepaalde kaders waren, waarbinnen de deelnemers aan een oproer konden worden gemobiliseerd. De familieclan, de gilden, de schutterijen en de Hervormde Kerk zullen achtereenvolgens aan de orde komen. Vervolgens zullen we het probleem aansnijden of sommige oproeren van bovenaf door regenten of door buitenlandse mogendheden waren georganiseerd. Daarna zullen we bekijken of er enige orde binnen de oproerige menigten te ontdekken is, en in hoeverre men zich hield aan bepaalde gedragspatronen en of er een vaststaand 'ritueel' bestond. De rol van leiders zal daarbij eveneens aandacht krijgen.

2. *Mobilisatiekaders*

De familie
Naar het belastingoproer dat in 1747 in de Alblasserwaard plaatsvond, werd een grondig onderzoek ingesteld door het Hof van Holland. Eén van de getuigen verklaarde 'dat het ganse werk besloten moet zijn, volgens het gerucht

dat daarvan gaat, bij de familie van de Lopikken, te weten Gerrit Lopik, Gijs Gove Kees, getrouwd met Cornelia Lopik, zuster van Gerrit Lopik, Aart Lopik, volle neef van Gerrit Lopik, Johannes van der Grijp, wiens vrouw een nicht van de Lopikken [is] en Kobus de Kuijper, alsmede Ant Jaap Raas, die van haar mans kant ook is van de vrienden [= familie] van de Lopikken.'[3] De getuige vertelde verder 'dat dat volk in staat is om zelfs wanneer er geen beweging is een half dorp door haar kwaadspreken en bedreigingen bevreesd te maken en dat als dat volk aan de gang is hetzelve niemand ontziet'. De korenmolenaar Gerrit Lopik zou het brein achter de beweging zijn geweest, die gericht was tegen de pachter van de graanaccijns. In de ochtend waarop de beweging begon, liet Gerrit Lopik door Kobus de Kuijper paard en wagen halen, terwijl zijn zuster, Cornelia Lopik, Ant Jaap Raas in actie liet komen. Zelf bleven Gerrit en Cornelia op de achtergrond, hun sociaal lager staande familieleden moesten het werk opknappen. Ant Raas was een dagloonster, Kobus de Kuijper was een vrachtrijder en oude-paarden-koopman en stond bekend als een 'arbeider en slecht [= eenvoudig] persoon'. De wagen die hij moest halen was het eigendom van een weer wat gefortuneerder familielid, de landbouwer Jasper Lopik. Met deze wagen, waarop onder andere Aart Lopik, de zoon van Jasper, plaatsnam, reed men naar het huis van de schout van Gijbeland, die vermoedelijk van de plannen op de hoogte was. Vandaar vertrok men weer, terwijl nu ook de zoon en de knecht van deze dorpsschout op de wagen hadden plaatsgenomen. Nu reed men de hele Alblasserwaard rond om de bevolking op te roepen 's middags op een bepaalde plaats bijeen te komen. Dit ging gepaard met dreigementen 'dat er uit elk huis twee personen, 't zij mannen of vrouwen, moesten komen, en daar maar één persoon in huis woonde, dezelve, op poene dat der achterblijvenden de huizen geplunderd en afgebroken zouden worden en 'tgeen niet afgebroken konde worden, dat zulks afgebrand zoude worden'. Verschillende deelnemers beriepen zich er achteraf op dat ze onder dwang hadden meegedaan. In een enkel geval zou dit doorgestoken kaart zijn geweest. De smid Louw Scherpenzeel zou bij een eerder relletje al eens gezegd hebben: 'Als er weer eens wat te doen is, moet je mij met een koppel volk komen halen, alsof je er mij toe wou dwingen. En al gooi je het bij mij in huis zo wat in 't wild, dat kan mij niet schelen, dan zal ik meegaan.'[4] De voorbereidingen die door de familie Lopik getroffen waren, hadden het beoogde effect, want op de afgesproken plaats verzamelden zich inderdaad zo'n vijfhonderd mensen. Aan het oproer dat daarop uitbrak, namen elf leden van de familie Lopik actief deel (zie het schema op pagina 69).

De rol van de leden van de familie Lopik als organisatoren en deelnemers aan het oproer in de Alblasserwaard in 1747 is uniek. Alleen bij het belastingoproer te Alkmaar in 1714 treffen we ook verschillende leden van één familie onder de deelnemers aan, maar het gaat dan om niet meer dan vier of vijf personen. Het is waarschijnlijk geen toeval dat we het optreden van een familieclan zien bij het enige boerenoproer van enige omvang in Holland: mobilisering op basis van familieverwantschap lijkt meer voor de hand te liggen in de plattelandssamenleving dan in de stedelijke. Of dergelijke grootschalige familiedeelname elders in Europa voorkwam, is ons niet bekend. Hoewel we in de overige

oproeren meer dan eens twee of drie leden van één familie zien meedoen – broers, zusters, vader en zoons[5] – kunnen we toch niet zeggen dat de familie een geijkt mobilisatiekader vormde voor oproeren in Holland in de 17de en 18de eeuw.

De gilden

In 1651 waren de Dordtse gilden in een conflict verwikkeld met het stadsbestuur. Op een gegeven moment liep het geschil zo hoog op, dat de gilden lieten weten dat ze in een korte tijd wel 2000 man op de been konden brengen.[6] Dit dreigement was waarschijnlijk geen grootspraak. Toen de spanningen in de stad nog meer waren toegenomen, werden er op het gerucht dat soldaten de stad zouden binnenvallen om de orde te handhaven, inderdaad 's nachts mensen 'opgeklopt' om de macht op het stadhuis over te nemen en de stad te verdedigen. Het liep echter met een sisser af en de Dordtse gebeurtenissen zijn achteraf als niet meer dan een rel te beschouwen. Tot een gewelddadige confrontatie tussen gilden en overheid kwam het niet. Toch zijn de gebeurtenissen belangwekkend: ze verliepen volgens het patroon van het gildenoproer en dat was in Holland zeer uitzonderlijk.

Zowel in de middeleeuwen als tijdens de Republiek vonden er in de Noordelijke Nederlanden, en zeker in Holland, weinig of geen gildenoproeren plaats; dit in tegenstelling tot de Zuidelijke Nederlanden. Waarom? In de middeleeuwen verkregen in de steden in de Zuidelijke Nederlanden de gilden – verenigingen van vooral handwerkers ter bevordering van hun beroepsbelangen – politieke macht. Deze eenmaal verkregen maar later weer ingedamde rechten vormden tot in de 18de eeuw een basis voor protestbewegingen en de gilden waren daarbij een mobilisatiekader. In de Noordelijke Nederlanden waren de steden echter later ontstaan en groot geworden. Nergens hadden de gilden in Holland in de middeleeuwen politieke rechten gekregen. Eén stad vormde een uitzondering, Dordrecht. Dit hangt samen met het feit dat dit de eerst tot ontwikkeling gekomen Hollandse stad was. Hier hadden de gilden invloed gekregen op de burgemeestersverkiezing. In alle Hollandse steden behielden de gilden in de 17de en 18de eeuw wel hun belang en namen in deze eeuwen zelfs toe in aantal en omvang. De Hollandse gilden hadden echter meer het karakter van een overheidsorgaan dan van een pressiegroep. Behalve te Dordrecht ontbrak overal de traditie van al dan niet gewelddadig protest. Alleen in Dordrecht vormden de gilden – ook nà 1651 – een constante bron van onrust, hoewel in jaren van politieke crisis, zoals 1672, 1747 en rond 1786, ook in andere steden onder de bevolking de wens werd gehoord om de vermeende macht van de gilden te breken.[7] In Holland vormden de gilden echter geen geijkt mobilisatiekader voor oproeren.

De schutterijen

In de gilden waren bepaalde beroepsgroepen van de stedelijke bevolking verenigd; in de schutterijen was de gehele mannelijke bevolking georganiseerd. De schutterijen van de Hollandse steden waren burgermilities, die als voornaamste taak hadden te assisteren bij de ordehandhaving. Schutters moesten in

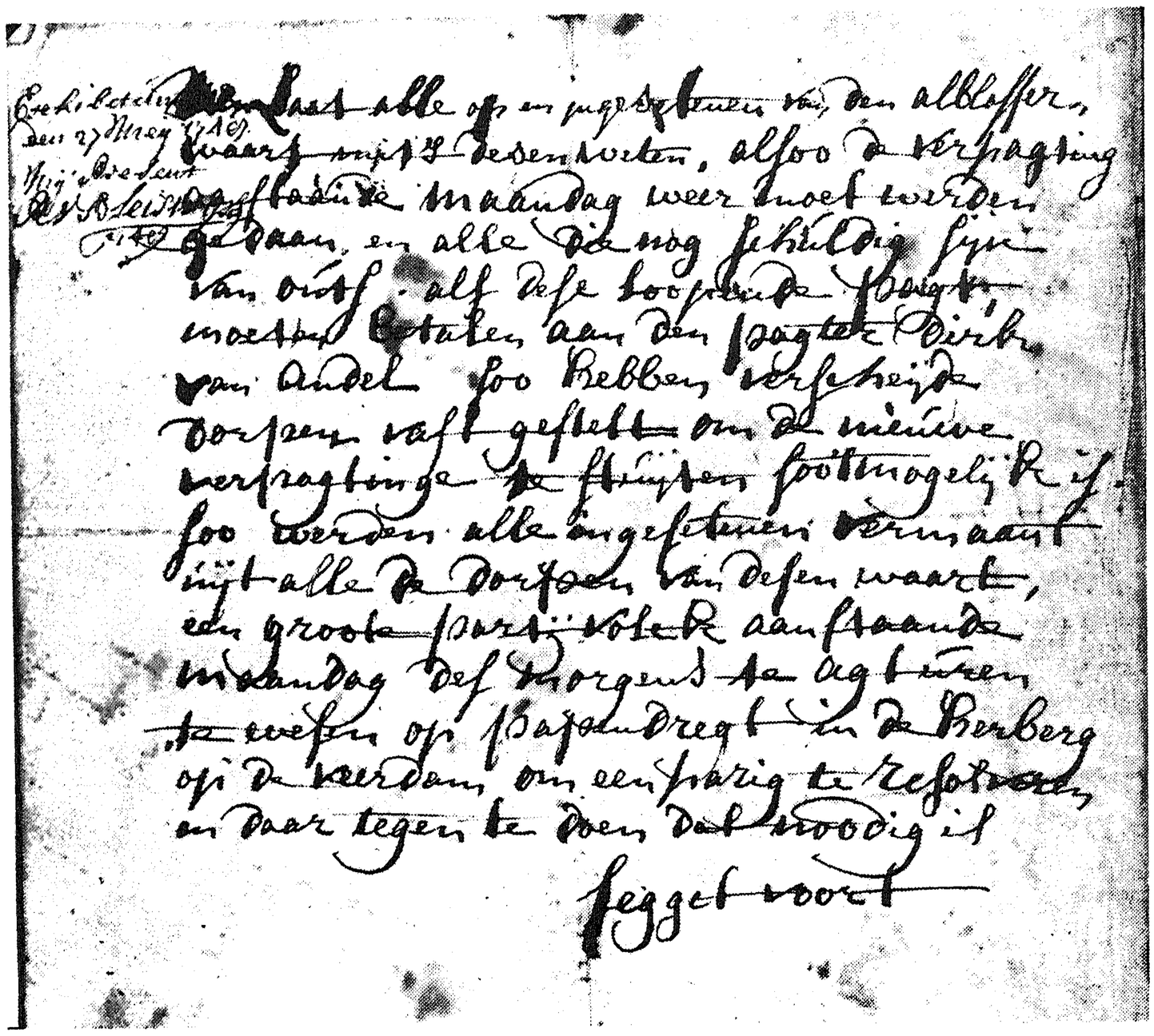

5. Strooibiljet met een oproep tot deelname aan het oproer in de Alblasserwaard in 1747. De tekst luidt:
'Men laat alle op- en ingesetenen van den Alblasserwaart mitsdesen weten, alsoo de verpagting aanstaande maandag weer moet werden gedaan en alle die nog schuldig sijn van outs als dese loopende pagt moeten betalen aan den pagter Dirk van Andel, soo hebben verscheijde dorpen vastgestelt om de nieuwe verpagtinge te stuijten, soo 't mogelijk is, soo werden alle ingesetenen vermaant uijt alle de dorpen van desen waart een groote partij volck aanstaande maandag des morgens te agt uren te wesen op Papendregt in de herberg op de Veerdam om eenparig te resolveren en daartegen te doen dat noodig is. Segget voort.'
(Foto Algemeen Rijksarchief; ARA HH 5457-2)

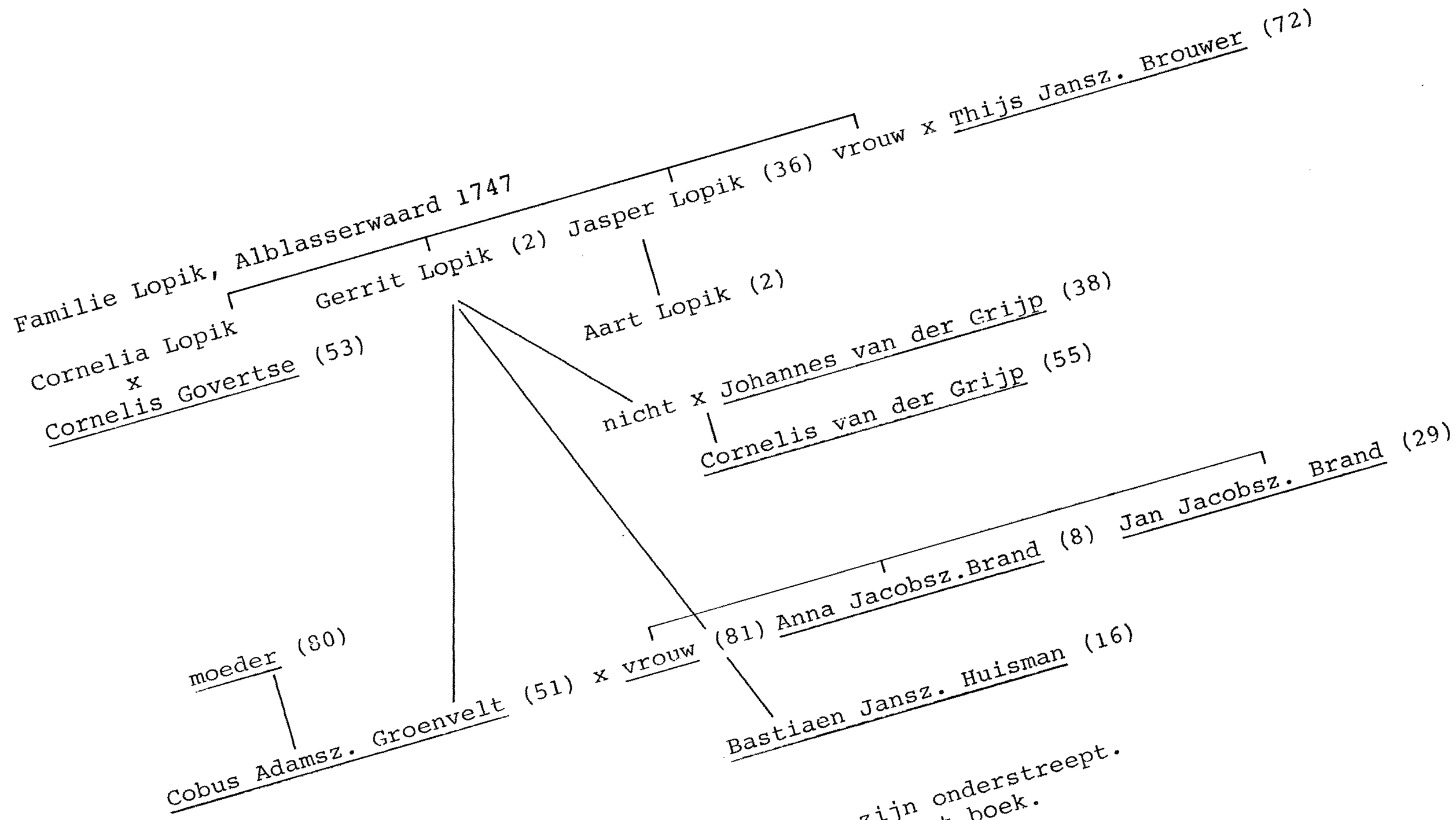

De namen van degenen die actief deelnamen, zijn onderstreept.
De nummers verwijzen naar bijlage 3, achterin het boek.

principe hun eigen uitrusting bekostigen en zij werden dus gerekruteerd uit de middengroepen; de officieren van deze 'paramilitaire' organisaties kwamen uit de hogere sociale groepen. Aan het begin van de Opstand waren de schutterijen hier en daar betrokken geweest bij de benoeming van nieuwe stadsbesturen, maar daarna hadden de regenten er zo snel mogelijk voor gezorgd dat dit niet leidde tot permanente politieke rechten.[8] In de 17de en 18de eeuw moeten we de schutterijen dan ook eerder zien als een verlengstuk van de overheid, in de hand gehouden door de regenten, die geen concurrerende zelfstandige burgerorganisatie naast zich duldden. Tegenover de schutterijen werd dus een zelfde beleid gevoerd als tegenover de gilden. En dit beleid was succesvol: van oproeren van schutterijen tegen stedelijke magistraten is eigenlijk nooit sprake geweest.[9] Wel kwam in tijden van politieke onrust, zoals in 1653, 1672 en 1747, onder de bevolking de wens naar boven om de vermeende politieke rechten van de schutterijen te herstellen, dezelfde eis die ten aanzien van de gilden werd gesteld. De voornaamste wens die weerklonk, was die van een 'vrije krijgsraad': de schutters zouden hun officieren mogen kiezen en deze officieren zouden geen stedelijke functies mogen bekleden. Van dergelijke eisen is zelden of nooit iets gerealiseerd. De officieren bleven regenten of met regenten verbonden burgers; een onafhankelijk machtscentrum naast het stadsbestuur werden de schutterijen nooit.
Al kwam het dan nooit tot echte oproeren van schutters – misschien met uitzondering van de moord op de raadpensionaris De Witt en zijn broer in 1672 – wel kwam het meer dan eens voor dat schutters de onrust in de hand werkten door zich passief op te stellen tijdens een beginnend oproer. Zo hadden, eveneens in 1672, de Haarlemse schutters 'een register gemaakt van enige, zo zij noemden, suspecte personen, tot omtrent het getal van 300... welker huizen in cas van plundering men voorhad kwansuis niet te beschermen'.[10]
Passieve steun vond verder onder meer in 1748 plaats tijdens de pachtersoproeren. Ook vonden de schutters het soms belangrijker hun stad te verdedigen tegen van buiten te hulp komende soldaten dan een oproer neer te slaan. Dit was bijvoorbeeld in 1750 te Haarlem het geval. Daar kwam het tot een zeer gespannen situatie tussen officieren en gewone schutters.[11] Dit was evenwel een uitzonderlijke toestand. Over het algemeen vormden schutterijen geen geijkt mobilisatiekader, al kon de passieve opstelling van schutters wel leiden tot de escalatie van een eenmaal begonnen oproer.

De Hervormde Kerk

Net zoals dat het geval was met de gilden en de schutterijen, had de Hervormde Kerk als instelling twee aspecten. Aan de ene kant was het een godsdienstige organisatie, waarin een groot deel van de Hollandse bevolking, van hoog tot laag en zowel mannen als vrouwen, verenigd was en waarmee bovendien veel mensen niet direct maar als sympathisant – 'liefhebber' – verbonden waren. Een godsdienstige organisatie kan zich ook politiek doen gelden en het beleid van regenten op allerlei terreinen kritisch volgen. Aan de andere kant was de Hervormde Kerk een soort staatskerk. De regenten – zelf veelal lidmaat of tenminste het hervormde geloof toegedaan – hadden een sterke greep op de

Hervormde Kerk door het benoemingsrecht van predikanten en door de 'commissarissen politiek' in kerkelijke vergaderingen. De regenten zagen de Hervormde Kerk als een verlengstuk van de overheid dat hun een mogelijkheid bood een greep te hebben op een belangrijk deel van de bevolking. De regenten konden de predikanten in hun preken overheidspropaganda laten bedrijven. Het was bovendien gebruikelijk dat verordeningen van de overheid 's zondags na de preek vanaf de kansel werden voorgelezen.
Nu was het een allereerste taak van de predikant om gehoorzaamheid aan de overheid te preken.[12] Wanneer het ging om (dreigende) voedsel- en belastingoproeren, dan plachten de predikanten zich van deze taak goed te kwijten. Toen op een zondagochtend in 1678 in Zaandam een belastingoproer oplaaide, reageerde een predikant door daartegen in zijn preek vermaningen in te vlechten. Zijn toehoorders konden daar evenwel maar weinig begrip voor opbrengen: hun sympathie lag bij de oproerlingen en de predikant zagen ze als een handlanger van gehate belastingpachters en dorpsbestuurders. Vanuit Zaandam verspreidde dit oproer zich onder meer naar Oostzaan en Jisp, waar predikanten op dezelfde wijze optraden.[13] Bovendien werden in Zaandam achteraf de lidmaten, die aan het oproer hadden meegedaan, door de kerkeraad berispt.[14]
Even vlot waren in 1740 twee Delftse predikanten die op het nieuws, dat er een voedseloproer was losgebroken, meteen naar het stadsbestuur toestapten om hun diensten aan te bieden. De burgemeesters stelden in dit geval echter hun aanbod niet op prijs. De predikanten kregen te horen dat de deelnemers 'het geringste soort van mensen' waren en dat hun 'raisonnementen en vermaningen aldaar niet veel ingang zouden vinden'. De burgemeesters gaven er de voorkeur aan de armmeesters van de diakonie een vermanende toespraak te laten houden: in het intrekken van de bijstand zag men een effectiever wapen dan in een beroep op morele waarden.[15]
Ook bij oproeren met een politiek karakter werden de predikanten door de overheid ingeschakeld, zoals in 1650 te Dordrecht, toen de rust verstoord was door het conflict tussen magistraat en gilden. Een predikant ging zover dat hij tijdens het avondmaal zijn gemeente uitmaakte voor 'complotteurs ende rumoermakers'. Eén van de toehoorders, een huikmaker, schoot dit in het verkeerde keelgat: na afloop stapte hij naar hem toe en verweet hem eenzijdigheid, want ook de gebreken van het stadsbestuur hadden vermeld moeten worden.[16]
Tijdens de politieke oproeren in 1653 besloot de provinciale overheid, de Staten van Holland, een beroep te doen op de predikanten. Ze kregen te horen dat het hun taak was 'zo in de publieke predikatiën als in de particuliere aanspraken willen inscherpen het respect ende de obediëntie die de onderdanen aan haar wettige overheid schuldig zijn, mitsgaders henluiden voor ogen stellen de gruwelijkheid van de zonden door het lasteren van de regering begaan wordende'.[17] Het grootste oproer van dit jaar vond plaats in Enkhuizen en de Staten-commissie die er de orde moest herstellen, droeg het stadsbestuur op de predikanten in te schakelen, die hun toehoorders in hun preken tot rust moesten manen. De commissie gaf deze opdracht als 'precautie zonder beschuldiging',[18] maar achteraf vermoedde men dat de predikanten van Enkhuizen niet

zo brandschoon waren. In 1661 weigerde namelijk het Amsterdamse stadsbestuur de benoeming goed te keuren van een predikant uit die stad, omdat 'die enige jaren geleden hem tegen de magistraten aldaar [in 1653] onfatsoenlijk had gedragen.'[19]
We zien hieruit dat de predikanten niet altijd het gewillige propaganda-apparaat waren dat de regenten zich wensten. Dit hangt samen met de ambivalente maatschappelijke positie van de predikant. Enerzijds genoten ze een hoog aanzien, anderzijds stonden ze dicht bij het gewone volk.[20] Ze stonden tussen overheid en onderdaan in. De predikanten kónden werktuigen zijn van bepaalde regenten of regentenfacties, maar ze konden ook een onafhankelijke positie nastreven, wat werd vergemakkelijkt wanneer een predikant populair was bij de bevolking. Dat dit laatste het geval kon zijn, leert ons het voorbeeld van een Delftse burgemeester die een van zijn knechten in Leiden theologie liet studeren, zodat deze als zijn spreekbuis op de kansel kon dienen. Eenmaal predikant geworden wilde de man echter niet meer naar zijn vroegere meester luisteren.[21]
Er waren dus ook gelegenheden waarbij predikanten geen onderdanigheid aan de overheid wensten te prediken, vooral wanneer de overheid in hun ogen onvoldoende de belangen van het ware hervormde geloof verdedigde. En omdat die verdediging vooral werd verwacht van de prinsen van Oranje als stadhouder, zien we predikanten in de rol van opruiers tijdens de beide stadhouderloze perioden, met name tijdens de crisisjaren 1653, 1672 en 1747, evenals in de jaren '80 van de 18de eeuw, toen de positie van stadhouder Willem V tijdelijk verzwakt was.
Door hun rol als Oranjeaanhangers hebben de Hollandse predikanten zich de naam verworven van onrustzaaiers. In 1672 vernemen we bijvoorbeeld – van anti-orangistische zijde uiteraard – dat de predikanten 'een volk vanouds voor trompetten van oproer en werveldraaiers bekend' zijn en dat 'het domme volk gemeenlijk door haar leraars bij de neus geleid wordt waarheen zij het willen hebben'.[22] D. J. Roorda telt in dit jaar tien predikanten die rechtstreeks tot orangistische oproeren hadden aangezet.[23] Tijdens het gehele eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672) was het probleem van de 'misnoegde predikanten', die elke gelegenheid aangrepen om van hun Oranjeliefde te getuigen, blijven bestaan; Johan de Witt heeft zich er zelf meermalen mee bemoeid.[24]
Ook de onrust in 1747, die een einde maakte aan het tweede stadhouderloze tijdperk (1702-1747), was aangewakkerd door predikanten. In Dordrecht had, volgens een ooggetuige, een predikant 'daartoe grotelijks gecontribueerd met onder het gemeen daartoe op de stoel en in de wijken van de stad alle kwaad, seditieus zaad te zaaien'.[25] En hetzelfde zien we weer in de jaren 1783-1787. In 1783 voelde de Rotterdamse predikant Petrus Hofstede zich zelfs genoodzaakt om per advertentie bekend te maken dat hij niets te maken had met de orangistische oproeren in zijn woonplaats.[26] In 1786 werden twee predikanten door de Staten berispt omdat ze op de preekstoel uiting gaven aan hun Oranjegezindheid, een stap die de Pruisische gezant vanzelfsprekend vond 'in een land waar de invloed van de geestelijkheid op het volk hechter gevest is dan overal elders'.[27] Toch vinden we in al deze jaren van orangistische onrust in feite nooit aanwijzingen dat predikanten daadwerkelijk aan oproeren meededen

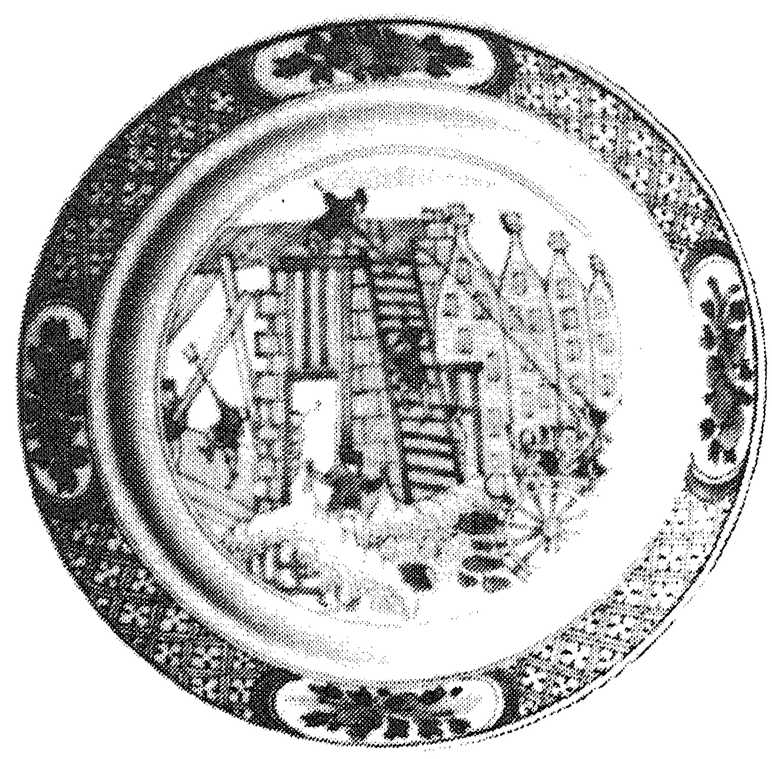

6. Na het Costermanoproer in 1690 werd een herdenkingspenning geslagen waarin het oproer werd voorgesteld als een geslaagde actie ter verdrijving van de tirannieke Rotterdamse baljuw. De baljuw maakte echter een politieke 'come back' en de maker van de penning werd veroordeeld door het Hof van Holland wegens opruiing. Na de dood van de baljuw in 1695 veranderde het politieke klimaat weer: de penning werd verzonden naar China waar deze als voorbeeld diende voor 'Chine de commande'-porselein, dat in de glazenkasten van (Rotterdamse?) burgers zou pronken. (Foto UB Amsterdam; Historisch Museum Rotterdam)

of deze organiseerden. Propaganda vanaf de kansel werd echter wel voortdurend bedreven en de predikanten hadden zeker een grote invloed op de publieke opinie. Dat ze op indirecte wijze tot oproeren aanzetten, is niet te veel gezegd. In de 17de en 18de eeuw waren trouwens zeker niet álle hervormde predikanten altijd Oranjegezind. In 1672 klaagden de dorpelingen van IJsselmonde over hun predikant: 'Dat is doch zo'n Staats-man, die bidt altijd voor de Staten.'[28]
Tijdens de burgeroorlog in de jaren '80 van de 18de eeuw waren er vele patriotse predikanten met tolerante, verlichte ideeën. Ook deze predikanten konden militant zijn; die van Zoeterwoude verklaarde strijdlustig, 'dat hij één van de eersten wilde zijn om het harnas der vrijheid aan te gorden'.[29] Zijn toehoorders waren echter niet allen op zijn hand, later ontstond er een orangistische rel waarbij men riep: 'Waar is hij nu met het harnas, laat hij nu maar komen met zijn harnas.' Elders wilde men de predikant dwingen onder een oranjevaandel te preken.[30] De predikanten moesten kleur bekennen. Te Benthuizen, een bolwerk van orangisme, zei men tijdens een oploop: 'Willen we nu de dominé eens vragen wat hij is, Prins- of Staatsgezind.'[31]
De politieke keuze van de predikanten zal zeker mede bepaald zijn door de regenten(-facties) waarmee zij banden konden hebben. Zo konden ook opruiende predikanten in werkelijkheid de spreekbuis zijn van regenten, namelijk van die regenten die erop rekenden via een regeringsverandering meer macht te

krijgen. Dat dit het geval was in jaren van politieke crisis, is niet onmogelijk. Maar het meest van al waren predikanten natuurlijk betrokken bij godsdienstoproeren. Tijdens de oproeren die plaatsvonden gedurende de kleine burgeroorlog tussen remonstranten en contra-remonstranten rond 1617 trachtten predikanten een enkele keer persoonlijk hun aanhang te mobiliseren, zoals in Alkmaar en in Goedereede, waar de predikant dat deed onder het motto 'Lustig mannen, vecht nu voor de kerk'.[32] Beroemd, maar mogelijk apocrief zijn de woorden die een Amsterdams predikant in de mond worden gelegd dat 'de kinderen, ja, de stenen van de straat de Heer daarin dienen' zouden om het ware geloof te helpen handhaven.[33]
De slotconclusie moet evenwel luiden dat de Hervormde Kerk geen geijkt mobilisatiekader vormde, al beïnvloedden individuele predikanten wel de publieke opinie. Hun rol als ordehandhavers is echter ongetwijfeld belangrijker geweest dan die van 'trompetten van oproer'.

De 'komplot-theorie'
Sommige historici, zoals C. H. E. de Wit, herkennen achter ieder oproer leiding van bovenaf. De deelnemers aan een oproer, in hun visie gespeend van elk politiek besef, zouden slechts hand- en spandiensten verlenen aan machiavellistische regeerders of aan degenen die via volksbewegingen politieke macht wilden verkrijgen. De deelnemers aan oproeren werden door tussenfiguren uit de lagere klassen gerekruteerd: wat klein geld en bier waren voldoende om deze amorele paupers gaande te maken tegen welk slachtoffer dan ook. In hoeverre kunnen we achter de door ons bestudeerde oproeren de hand ontwaren van dergelijke lieden?
De meest extreme versie van de 'komplot-theorie' is die waarbij buitenlandse spionnen oproeren georganiseerd zouden hebben. Dergelijke beschuldigingen werden in de tijd zelf gedaan na het Rotterdamse Costermanoproer in 1690 en na het Amsterdamse Aansprekersoproer in 1696.[34] Franse spionnen zouden in deze jaren hebben getracht de binnenlandse rust te verstoren om de Republiek, die in oorlog met Frankrijk was, intern te verzwakken. Deze beschuldigingen werden in 1690 geuit in een pamflet en in 1696 officieel door het Amsterdamse stadsbestuur bij publikatie bekend gemaakt. In geen van beide gevallen vonden we echter aanwijzingen dat er een Frans komplot achter de oproeren school. We kunnen ons voorstellen dat de overheid het gemakkelijk vond de schuld voor het oproer bij de Fransen te leggen: de sympathie die onder de bevolking nog voor de oproerlingen mocht bestaan, zou daardoor nog meer verminderd worden. Tevens legde men de verantwoordelijkheid voor het oproer bij de vijand.
Verder zijn er historici die menen dat de orangistische oproeren in de jaren '80 van de 18de eeuw door Engeland en Pruisen werden gefinancierd.[35] Dat de Oranjepartij zijn aanhangers subsidieerde, is zeker, maar we moeten hierbij denken aan plaatselijke bestuurders. Dat er oproerlingen werden gehuurd, is veel minder waarschijnlijk. We kunnen niet, zoals bijvoorbeeld De Wit doet, alle berichten van buitenlandse gezanten hierover geloven, terwijl de beschuldigingen in de patriotse pers al helemaal niet klakkeloos aanvaard kunnen

worden. De aanhang van de Oranjepartij onder het volk was groot genoeg; het grote probleem was zelfs die onder controle te houden zonder hun sympathie te verliezen.
Vaker dan dit soort extreme beschuldigingen komen we de stelling tegen dat bepaalde oproeren georganiseerd werden door regenten of door stadhouders-inspe en uitgevoerd werden door hun clientèle in lagere sociale groepen. Deze visie vinden we ten aanzien van de orangistische oproeren in 1653 en 1672, het Costermanoproer in 1690, en de oproeren rond 1787. Roorda heeft de oproeren van 1672 bestudeerd tegen de achtergrond van plaatselijke factietwisten onder regenten. Hij heeft de nadruk gelegd op de banden die zouden bestaan tussen regenten, schutters en de daadwerkelijke oproerlingen. Een oproer in Rotterdam noemt hij bijvoorbeeld 'vakkundig aangeblazen'.[36] Hij wijst erop dat we om zulks te achterhalen aangewezen zijn op de onthullingen van de aanhangers van de tegenpartij. Dergelijke bronnen noemt hij 'uitstekend materiaal'.[37] We moeten echter juist ontzettend voorzichtig zijn met de mededelingen van gewipte regenten die uit rancune de neiging hebben hun tegenstanders veel zwarter voor te stellen dan ze in werkelijkheid waren. Concrete bewijzen van banden tussen regenten en oproerlingen laat Roorda overigens achterwege.[38] In 1672 verschenen weliswaar pamfletten waarin – meestal nogal bedekt – tot acties tegen bepaalde regenten werd opgeroepen, maar dat is toch nog wat anders dan het van begin tot einde organiseren van een oproer: het is meer het kanaliseren van reeds bestaande onlustgevoelens onder de bevolking.
Het is in dit verband opmerkelijk dat in de 17de en 18de eeuw bijna nooit oproeren voortvloeiden uit zuiver plaatselijke tegenstellingen tussen regentenfacties. Slechts het oproer te Gorinchem in 1655 vormt een uitzondering.[39] Tijdens dit oproer, waarvan we weinig details kennen, werd het huis van de regent Van der Kolk geplunderd. De 'aanleider' van de beweging zou de schepen Maarten de Lange zijn geweest. De drost van de stad, een schoonzoon van Van der Kolk, spande een proces aan tegen De Lange voor de Hoge Raad. Een jaar later werd dezelfde De Lange, terwijl het proces nog voortduurde, merkwaardig genoeg door de Staten aangesteld tot sergeant-majoor van het garnizoen van Gorinchem. Blijkbaar had De Lange invloedrijke vrienden. Het proces leidde niet tot een vonnis. Ook in dit geval weten we niet of De Lange inderdaad de 'aanleider' is geweest.
Een ander oproer waarbij historici leiding van bovenaf hebben ontwaard, is het Rotterdamse Costermanoproer in 1690. Inderdaad werden door tijdgenoten zelfs beschuldigingen geuit, dat Rotterdamse burgemeesters actief aan de plundering van het huis van hun rivaal, de baljuw Van Zuylen van Nyevelt, hadden meegedaan, maar bij nadere beschouwing blijken al deze beschuldigingen te zijn geuit door hoogst onbetrouwbare getuigen en blijken de bewijzen voor de komplot-theorie geheel te ontbreken.[40] Het Costermanoproer moeten we ons voorstellen als een oproer dat áchteraf door regenten gebruikt is om een machtsverschuiving te bewerkstelligen. Hun eigen vetes vochten regenten bij voorkeur binnenskamers uit.
Toch willen we niet alle oproeren zien als spontane bewegingen. Integendeel, meestal is er sprake van enige organisatie vooraf en enige leiding gedurende

een oproer. Maar in de gevallen waarin we hiervoor bewijzen hebben, gaat het niet om door regenten of spionnen georganiseerde oproeren.
Als voorbeeld kunnen we wijzen op het hiervoor genoemde oproer in de Alblasserwaard in 1747. Een tweede voorbeeld van organisatie van bovenaf – maar alweer, niet van regenten – is het Wijnkopersoproer dat in 1751 te Rotterdam plaatsvond. Wijnkopers zetten toen een beweging op touw tegen één van hun collega's, die als eerste had meegewerkt aan een nieuwe belastingverordening en daarmee de solidariteit had doorbroken. De uitvoering van de actie werd overgelaten aan wijnkopersknechten, die op hun beurt jongens inschakelden. Vanuit een kroeg zonden zij zo nu en dan 'enige boosaardige jongens uit om die man 't moeilijk te maken'. Een jongen zou een dubbeltje hebben gekregen om het wijnkarretje van de man in het water te gooien.[41]
De conclusies luiden: de komplot-theorie viel nooit met bewijzen te staven, deelname van regenten in vermomming aan oproeren is uiterst onwaarschijnlijk, aanwijzingen dat regenten of stadhouders oproeren lieten organiseren en uitvoeren door hun clientèle komen steevast uit bijzonder onbetrouwbare bronnen. Wel werd de publieke opinie van bovenaf beïnvloed, bijvoorbeeld in pamfletten, maar dat is iets anders dan het organiseren van een oproer. En in de gevallen dat we van organisatie en leiding van bovenaf kunnen spreken, ging het niet om organisatoren afkomstig uit regentenfacties of de omgeving van de stadhouder, maar uit de middengroepen.

3. *Het leger en de overheid als voorbeeld*

Het leger

Het bleek moeilijk en in de meeste gevallen zelfs onmogelijk om uit te maken of er bij de door ons bestudeerde oproeren sprake was van voorbereiding, al dan niet van bovenaf. Waar we wel betrekkelijk veel gegevens over hebben, is de wijze waarop de deelnemers aan een oproer te werk gingen, of er een vorm van organisatie onder de menigte bestond en of er leiders optraden. Het blijkt dat hoe chaotisch een oproer ook verliep, de deelnemers er vrijwel altijd naar streefden om tot een zekere orde te komen, een zekere interne gezagsstructuur.
Evenals overal elders in Europa in de 16de tot de 18de eeuw was het leger het meest voor de hand liggende voorbeeld voor oproerlingen.[42] Dus werden ook in Holland de leiders van oproerige menigten aangeduid als 'kapitein' en hun helpers als 'officier' of 'luitenant', terwijl er dikwijls ook een oproerling voor tamboer speelde. Oproeren begonnen vaak als demonstratieve acties waarbij men door de stad marcheerde. Te Delft liepen in 1616 deelneemsters 'in orde achter de ander in gelederen van twee aan twee'.[43] Het oproer te Amsterdam in 1626 werd geleid door een 'kapitein' met een 'luitenant' en een 'officier'.[44] De vrouwen die zich in 1672 in de Streek verzetten tegen de dienstplicht, kozen uit hun midden twee 'hopvrouwen', die elk een 'stedehouder' kregen toegewezen. Deze riepen met trommelslag alle vrouwen op om de volgende ochtend bijeen te komen met een degen of hooivork, afwezigheid zou beboet worden met zes gulden.[45] In 1678 werd het Zaanlandse belastingoproer begonnen door enkele vrouwen, waarvan er één riep: 'Zo er iemand mag wezen die kapitein Rond-

7. Vrouwen die met vaandels zwaaien, komen we verschillende keren tegen op afbeeldingen van oproeren. Deze voorbeelden komen uit de *Historische geografische kunst- en reisalmanak* uit 1781 en J. Focke, *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden,* 25 dln., Amsterdam 1783-1795.

hemd wil dienen, die zal terstond ter plaatse zijn die men bescheiden heeft.'[46] Dezelfde strijdkreet werd een halve eeuw later in Overijssel gebruikt en was wellicht een staande uitdrukking.[47] In een later stadium werd dit Zaanlandse oproer geleid door een 'kapitein' met twee 'luitenanten'.[48] Ook een vrouw die in 1688 in Alphen een oproer trachtte te ontketenen, wierp zichzelf als leider op met de woorden 'Volg mij, ik ben kapitein'.[49] In hetzelfde jaar trok te Zegwaard 'een hoop tezamengerotte wijven ende daaronder mede enige mannen... onder een blauw vaandel en trommel met stokken stenen ende messen voorzien ende alzo compagniesgewijze' op.[50] Trommels en vaandels hoorden er altijd bij. Ketels en tonnen fungeerden doorgaans als trommels en een blauw of wit schort, gebonden aan een bezem, was goed genoeg als geïmproviseerd vaandel. Bij orangistische oproeren had men natuurlijk een oranje vaandel nodig en dat vereiste soms enige organisatie. In 1672 riep een Amsterdamse vrouw: 'Zo er iemand lustig en rustig is om een stuiver of een halve stuiver bij te leggen tot een vaandel en met alle macht naar de Dam te trekken, dat die zich straks moest presenteren.'[51] In Rotterdam noteerde Joachim Oudaan op 9 juli van datzelfde jaar in zijn dagboek:

> 'De vrouwen op de Schiedamse dijk hadden des morgens met 2 bussen omgeraasd om geld te verzamelen om een prinsenvlag te kopen om daarmee op te trekken, daar ze des middags al mee op de been waren met een trommel ende een groot gevolg van oproerige mensen.'[52]

Strijdkreten waren onontbeerlijk, wilde men een grote menigte bij elkaar krijgen. Interessant, maar in onze ogen nogal cryptisch, zijn de woorden waarmee een jongen in 1619 de remonstranten in het dorp Hazerswoude wilde mobiliseren. Al trommelend op een ton riep hij:

> 'Alle degenen die begeren te dienen die komen in de Schoonhoofse-koeken-

boom, die zullen drie pond vijgen hebben op de hand en daarmee trekken in het luilekkerland. En als ze daar komen behoeven ze geen gebraad te kopen, de gebraden varkens zullen in de mond komen lopen. Zij behoeven geen boeren te bedriegen, de gebraden hoenderen zullen in de mond komen vliegen. Ik ben kapitein en trommelslager, ik zal zelf voorgaan.'[53]

In Frankrijk en Engeland was het luiden van kerkklokken een geijkt signaal voor oproer. In Holland kwam dit niet zo vaak voor, het gebeurde slechts bij enkele oproeren en rellen.[54] Misschien had dit signaal een grotere betekenis op het platteland, en omvangrijke boerenoproeren kwamen in Holland immers niet voor, zoals we geconstateerd hebben.

De overheid

Een auteur uit de 18de eeuw noemde een belastingoproer uit 1731 ironisch 'rechtvaardige justitie'[55] en een beweging uit 1787 werd door een ander aangeduid als een 'plunderrechtbank'.[56] We vinden meer aanwijzingen dat de deelnemers aan een oproer tijdelijk de plaats wilden innemen van de overheid. Tijdens een oproer in 1785 te Schipluiden gebruikten de deelnemers de kreet 'onze vierschaar is en blijft gespannen'.[57] Het volk dat in 1653 de stadswallen van Enkhuizen bezet hield om de door de Staten gezonden soldaten af te weren, riep: 'Wij zijn de burgemeesters en magistraat, wij zijn de heren.'[58]

Soms bracht men dit ook in de praktijk en ging men handelen als was men de bekleder van een overheidsambt. Een man die in 1692 in Krommenie een beweging leidde om te voorkomen dat een bierschipper zou worden gearresteerd, 'deed even of hij een deurwaarder of anders een man van groter karakter was', en hij legde quasi officieel 'arrest op de persoon ... met interdictie die niet te vervoeren'.[59] Nog verder gingen de mensen die in 1747 het Amsterdamse stadhuis bestormden en riepen: 'De heren handelen met ons als canaille en dan zullen wij voor burgemeesteren spelen en wij zullen de zaken dan wel schikken.'[60] Een klein groepje wist het stadhuis binnen te dringen, opende de vensters aan de voorkant en wuifde de rest van de menigte met de hoeden toe. 'En opdat aan de rol van voor magistraat te spelen niets ontbreken zou,' zo vervolgt een krantebericht, 'neemt men de kussens, op welke hun edele grootachtbare gewoon zijn te steunen bij 't afkondigen der willekeuren en toont die ter venster uit, uitstekende in plaats van de roede der justitie een raagbezem, die zij in de kamer vonden'. Het commentaar eindigt met de conclusie: 'Zo dwaas is een uitbundig grauw als het aan 't woeden is.'[61]

Een jaar later ging men in Amsterdam nog verder tijdens het pachtersoproer. In een ooggetuigeverslag lezen we:

> 'Maar voordat het volk aan het plunderen ging, werd uit hun midden een rechtbank gevormd, dat wil zeggen vier burgemeesters, vier schepenen, een rechter, twee secretarissen, twee schrijvers en vier dienders. En zo hebben zij rechtgesproken en daarop ging men plunderen.'[62]

Uit andere berichten vernemen we dat er inderdaad leiders van het oproer werden aangesproken als 'burgemeester', en dat men alvorens tot plundering over te gaan een 'rechtzitting' hield.[63] Dat laatste gebeurde ook bij het belastingoproer in de Alblasserwaard een jaar eerder.[64] Een fraai staaltje van dit

quasi officiële optreden door oproerige menigten noteerde Jan de Boer in 1748 in zijn dagboek. Het betreft een pachter die men tijdens het oproer in Den Haag wilde ontzien, omdat hij zich door zijn menslievend gedrag bemind had gemaakt. De deelnemers aan het oproer stelden in officiële bewoordingen de volgende verordening op: 'Al de luiden in Den Haag saluut. Alzo men van voornemen is om alle pachtershuizen in Den Haag te plunderen en onder de voet te halen, zo wordt een ieder bij dezen gewaarschuwd geen hand te slaan of het minste molest te doen aan het huis, goederen, huisgezin en persoon van David Beekhof, of hij zal met de dood gestraft worden.'[65]
Soms hield men zich van begin tot einde aan een quasi officiële gang van zaken. Zo wilde men onder meer tijdens het pachtersoproer in Haarlem in hetzelfde jaar het schip van een pachter naar de galg brengen om het dáár te verbranden.[66] De neiging van de deelnemers aan een oproer om zelf op de plaats van de overheid te gaan zitten was dikwijls aantoonbaar aanwezig en werd zelden zo duidelijk verwoord als tijdens het godsdienstoproer dat in 1776 te Maassluis plaatsvond. Een man riep toen namelijk dat de oproerlingen 'heden ... Prins, Staten, regering, dominé's en alles waren en dat zij hun zin moesten hebben'.[67]
De directheid van de imitatie van het overheidsoptreden is vaak opmerkelijk. De deelnemers streefden ernaar tijdelijk de macht uit te oefenen, maar wilden zich daarbij zoveel mogelijk aan de normale formaliteiten van die machtsuitoefening houden. Dit gebeurde uiteraard ter legitimatie, maar ook in de verwachting dat, wanneer de rollen weer waren omgedraaid, de overheid het beleid van de oproerlingen zou voortzetten. Ditzelfde patroon vinden we terug in het verschijnsel van de 'taxation populaire'. Ook dan nam men tijdelijk de plaats in van de overheid, namelijk om een rechtvaardige maximumprijs voor levensmiddelen vast te stellen.

4. *'Oude rechten' en privileges*

'Schending van privileges' noemde Francis Bacon in zijn essay *Of seditions and troubles* één van de voornaamste oorzaken van oproeren.[68] Ook in beschouwingen uit de 16de tot 18de eeuw over de Opstand tegen Philips II werd het verdedigen van de privileges vaak als eerste motief genoemd.[69] Bij de Hollandse oproeren uit de 17de en 18de eeuw hadden 'oude rechten' en privileges dezelfde functie. In *Het ontroerd Holland,* uit 1749, lezen we 'dat het gemene volk... jaloers [is] over haar oude privilegiën' en iedere verandering daarvan houdt 'voor een inbreuk van haar gerechtigheden' en dus als motief om in verzet te komen.[70] Dertig jaar later wordt deze opinie uitgesproken door de auteur van *De beroerten in de Vereenigde Nederlanden:* 'Overal en in alle tijden was het gemeen zeer gesteld op oude gewoonten en gebruikelijkheden; ongaarne ziet het in dezelve enige verandering.'[71]
Baseerden de deelnemers aan oproeren zich ook in werkelijkheid op 'oude rechten' en privileges? Dit was inderdaad dikwijls het geval. Bij het belastingoproer in 1659 te Naarden[72] werd met 'oude rechten' geschermd en vooral het conflict dat in het midden van de 17de eeuw in Dordrecht speelde is illustratief,

ook al gaat het om een rel en niet om een echt oproer.
De gilden verkeerden in 1647 in een opstandige stemming. Ze hadden tal van klachten, maar de voornaamste was 'dat men haar keuren en ordonnantiën zo flauwelijk mainteneert en inzonderling het recht van 't stapel'.[73] Deze klacht was volkomen terecht. Het Dordtse stapelrecht dateerde van 1299 en had bijgedragen tot de bloei van de stad in de 14de en 15de eeuw. In de 16de eeuw nam de ontduiking van dit recht echter steeds grotere vormen aan, terwijl de betekenis van Dordrecht als handelsstad afnam. Na 1620 was er van absolute achteruitgang sprake. Het stapelrecht had toen zijn betekenis geheel verloren en was verworden tot een soort belasting.[74] Er bestond in dit geval dus inderdaad een 'oud recht', maar het herstel daarvan was een volkomen onuitvoerbaar denkbeeld. Het ging echter om meer 'oude rechten', zoals blijkt uit pamfletten uit het jaar 1651, toen de strijd weer oplaaide. Ditmaal draaide alles om het 'Houten Boek', waarin de rechten van de gilden stonden opgetekend. Het betreffende register was niet meer aanwezig in het stadsarchief en dat was de reden dat de gilden veronderstelden dat juist hierin die rechten waren opgetekend die ze nu ontbeerden. Wat stelden de gilden zich van deze rechten voor? De vertegenwoordigers van de gilden wilden niet in details treden. In een pamflet wordt een discussie weergegeven tussen een Dordts burger die de kant van de magistraat is toegedaan en één van de leiders van de gildenbeweging. Desgevraagd deelt de laatste mee wat het motief van het protest is: ' 't Bestaat alleen daarin dat de magistraat de burgers haar privilegiën zoekt te ontnemen en de gilden van haar gerechtigheid te beroven.' Dit antwoord vindt de ander onbevredigend, maar nadere uitleg krijgt hij niet. De leider van de gildenbeweging zegt: 'Wel, behoeft daar iets naders van gezegd te worden, is dat niet de burgers haar privilegiën benemen en de gilden van haar gerechtigheid beroven, dat men ons het 'Houten Boek', ons privilegeboek en ons wetboek, diefachtig ontsteelt?'[75] Hoewel dit gildenprotest werd onderdrukt en het Hof van Holland de leiders veroordeelde, bleven deze 'oude rechten', privileges en het 'Houten Boek' een rol spelen in de Dordtse geschiedenis. Nog in 1787 werd een aantal stukken uit 1651 uitgegeven en van commentaar voorzien door iemand met patriotse sympathieën.[76] Ook de patriottenbeweging in de jaren '80 van de 18de eeuw was ontstaan als een beweging tot herstel van 'oude rechten'.
'Oude rechten' hoefden niet schriftelijk vastgelegd te zijn, er kon ook sprake zijn van gewoonterecht. In steden namen de ideeën hierover nog de meest concrete vorm aan. Zoals we hiervoor al vermeldden, eisten vooral de schutters in tijden van politieke crisis, zoals in 1672 en 1747, herstel van vermeende 'oude rechten'. Enkele voorbeelden kunnen volstaan.
In 1672 drongen een paar Haagse schutters het stadhuis binnen onder aanvoering van een zekere Verhoef, een van de moordenaars van de gebroeders De Witt. Ze zeiden dat ze 'zeker repertorium met de rechten van de schutters' bezaten en wilden nu de originelen zien.[77] In Leiden stapten in ditzelfde jaar enkele schutters naar een regent toe en eisten 'dat haar oude privilege[s] de burgeren toekomende haar wederom zouden worden gegeven en bij haar de vrijheid zou worden genoten die haar toekwam'. Toen hen werd gevraagd wat ze precies bedoelden, antwoordden ze dat de regent best wist wat ze bedoel-

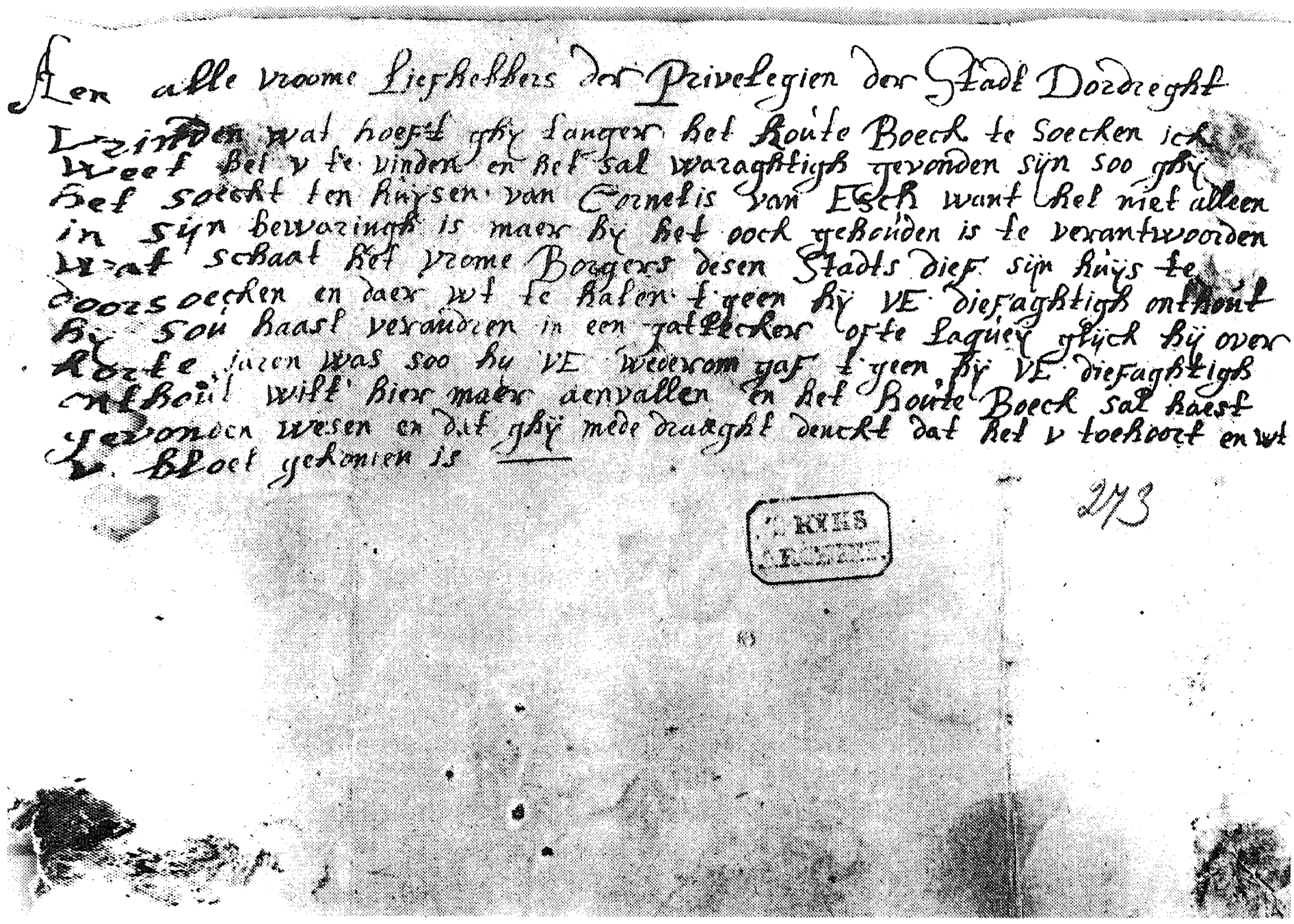
'Aen alle vroome liefhebbers der privelegien der stadt Dordrecht
Vrinden wat hoeft ghy langer het houte Boeck te soecken ick
weet het v te vinden en het sal waraghtigh gevonden sijn soo ghy
het soeckt ten huysen van Cornelis van Esch want het niet alleen
in sijn bewaringh is maer hy het oock gehouden is te verantwoorden
Wat schaat het vrome Borgers desen stadts dief sijn huys te
doorsoecken en daer wt te halen t geen hy VE diefaghtigh onthout
hy sou haast veranderen in een gatlecker ofte laqueij glijck hy over
korte jaren was soo hy VE weerom gaf t geen hy VE diefaghtigh
onthout wilt hier maer aenvallen en het houte Boeck sal haest
gevonden wesen en dat ghy mede draaght denckt dat het v toehoort en wt
v. bloet gekomen is

KNIS

273

8. Tijdens de onrust te Dordrecht in het midden van de 17de eeuw werden verschillende strooibiljetten verspreid, meestal met achteraf moeilijk te inspecteren hatelijkheden jegens regenten, maar soms ook geschreven in klare taal. De tekst luidt:
'Aen alle vroome liefhebbers der privelegiën der stadt Dordrecht. Vrinden, wat hoeft ghij langer het Houte Boek te soecken. Ick weet het U te vinden en het sal waraghtigh gevonden sijn, soo ghij het soeckt ten huijsen van Cornelis van Esch, want het niet alleen in sijn bewaringh is, maer hij het oock gehouden is te verantwoorden. Wat schaat het vrome borgers desen stadtsdief sijn huijs te doorsoecken daerwt te halen 'tgeen hij UE diefaghtigh onthout! Hij sou haast veranderen in een gatlecker ofte laqueij glijck hij over korte jaren was, soo hij UW weerom gaf 'tgeen hij UE diefaghtigh onthout. Wilt hier maer aanvallen en het Houte Boeck sal haest gevonden wesen; en dat ghij mededraaght, denckt dat het U toehoort en wt U bloet gekomen is.'
(Foto Algemeen Rijksarchief; ARA HH 5249)

den.[78] Haarlemse schutters eisten, ook in 1672, de publikatie van de stadsprivileges.[79] De regenten hielden er, zoals overal elders, de stedelijke archieven angstvallig gesloten, zozeer zelfs, dat de Haarlemse apotheker Jan Trioen in 1690 smalend opmerkte dat de meeste regenten zelf geen flauw benul van hun inhoud hadden.[80]
Ook tijdens de crisis in de jaren 1747-1750 kwamen de schutters op voor hun 'oude rechten'. Te Haarlem eisten ze in 1748 opnieuw dat de stedelijke privileges in druk zouden verschijnen. Nu werd de eis ingewilligd. Men maakte er echter geen haast mee en daarover uitten de schutters tijdens het oproer van 1750 hun ontevredenheid. Een wever stapte in een overmoedige bui naar de stadssecretaris toe om te informeren hoever het werk gevorderd was. Hij kreeg als antwoord dat er al heel wat pagina's gedrukt waren. Daarop zei de wever 'dat die privilegiën zo duur zouden zijn dat een burgerman die privilegiën niet zoude kunnen kopen'.[81] De uitgave verscheen uiteindelijk in 1755 en de vrees van de wever zal wel bewaarheid zijn.
In deze jaren vond het beroep op 'oude rechten' en privileges voor het laatst plaats op grote schaal. In de 18de eeuw was men er onder de burgerij steeds meer van overtuigd geraakt dat stedelijke privileges alleen voor de oudheidvorser interessant waren. Frans van Mieris, de uitgever van het *Groot Charterboek der graaven van Holland en Zeeland,* dat tussen 1753 en 1756 verscheen, vond in 1749 zijn Leidse stadsgenoten die ijverden voor het herstel van hun privileges, maar onnozele halzen en schreef dat 'ieder gaarne deel in de herstelde voorrechten en daaruit voortvloeiende ingebeelde welvaart wenste te hebben'.[82]
In dezelfde tijd verschenen pamfletten waarin dit streven belachelijk werd gemaakt. In een samenspraak uit 1748 wordt een boer geïntroduceerd, die verklaart vóór de Prins van Oranje te zijn, 'opdat wij op deegs wijs aan ongs pirelegiën weer raken'.[83] De combinatie van beide eisen kwam zowel in 1672 als rond 1748 veel voor en het verlangen naar het herstel van 'oude rechten' heeft veel weg van het 'naïeve monarchisme': het ging in wezen om irrationele impulsen.
Hoewel ook de patriotten in de jaren na 1782 zich aanvankelijk telkens beriepen op 'oude rechten', verruilden zij die na verloop van tijd voor zelfstandig ontworpen politieke programma's.[84] Een soortgelijke ontwikkeling signaleerde Rudé in Engeland.[85] Het herstel van 'oude rechten' bleef echter in alle Europese landen tot in de 18de eeuw de meest algemene legitimatie om in opstand tegen de overheid te komen. Het terugkerende beroep op 'oude rechten' wijst erop dat de oproeren een defensief karakter hadden. Dit is ongetwijfeld dikwijls het geval geweest, maar toch konden ook defensieve bewegingen een revolutionair karakter aannemen. De Opstand is hiervan een voorbeeld, of, zoals Kamen schrijft: '... the cry of 'ancient rights' was, against all appearances, a fundamentally revolutionary one.'[86]

5. *Leiderschap en martelaarschap*

Leiderschap

Bij de meeste oproeren traden leiders op die veelal met 'kapitein' en soms met

'burgemeester' werden aangesproken. Uit alles blijkt dat ze vaak veel gezag hadden over de menigte. De kapitein die in 1678 in de Zaanstreek optrad, zou over een belletje hebben beschikt, waarmee hij begin en einde van elke plundering aankondigde. Hij zou erop hebben toegezien dat men niet de verkeerde huizen binnendrong. In één geval zou hij zelfs ruiten hebben vergoed, die bij een verkeerd huis waren ingegooid. Zijn gezag zou hij gebaseerd hebben op een akte van stadhouder Willem III waarbij hij – zo hij zei – gemachtigd was de belastingen af te schaffen. Volgens één lezing zou deze akte in feite een officieel ogend stuk papier zijn geweest, dat hij zou hebben buitgemaakt bij de eerste plundering, terwijl hij niemand het papier lang genoeg liet zien om te lezen wat er in stond.[87] Hoe dit ook zij, hieruit blijkt weer hoezeer er een behoefte bestond aan een officiële sanctionering voor het oproerige gedrag.
Over het optreden van een leider bij een Oranjegezinde betoging in Rotterdam, die niet uitgroeide tot een oproer, lezen we in een ooggetuigeverslag: 'Alles scheen te bewegen en te stillen naar zijn seinen, wenken en leuzen. Hij bedaarde dit rumoer van jongens, wijven, mannen met een wenk en woord: 'Stil daar, bekken toe'. Geen preker kon in een bedaarde gemeente meer aandacht en stilte wekken dan hij in zijn beroerde, oproerige en onbesuisde.'[88]
Dit autoritaire leiderschap past in het algemene Europese patroon.[89] Wat in Holland ontbreekt, is het optreden van half-mythische leiders, zoals Jean-nu-pieds tijdens het Normandische oproer van 1639 of Lady Skimmington en Captain Pouch in Engeland in de eerste helft van de 17de eeuw; evenmin werden de leiders magische krachten toegeschreven, zoals de Russische leider Stenka Razin.

Martelaarschap
Sommige deelnemers aan een oproer wierpen zich op als leider, anderen speelden een rol – maar niet altijd vrijwillig – als martelaar. Martelaarschap kon even belangrijk zijn als leiderschap, vooral in het begin van een oproer. Dat men zich hiervan bewust was, blijkt uit verschillende voorbeelden. Toen de eerste berichten van het oproer in Maassluis in 1776 waren doorgedrongen tot Delft, begaf de plaatsvervanger van de baljuw van Delfland zich onmiddellijk naar de plaats des onheils. Daar aangekomen stond hij met zijn paar dienders machteloos. De deelnemers aan het oproer waren zich hiervan bewust, maar toch boden twee van hun leiders zich aan als gevangenen. Zij deden dit echter 'kwansuis en onder ingewikkelde bedreigingen'. De plaatsvervangend baljuw bevond zich in een lastig parket. Als hij de twee niet arresteerde, zou het oproer zeker doorgaan, deed hij dat wel, dan haalde hij zich alleen maar de woede van de menigte op de hals en zou het oproer eveneens doorgaan, en waarschijnlijk des te heviger. De twee zouden door hun arrestatie immers martelaren zijn geworden. Hun gevangenneming zou om wraak hebben geroepen. Het besluit dat hij nam, was niet het onverstandigste: hij keerde terug naar Delft om versterkingen te halen.[90]
Dergelijk gedrag zien we vaker. Bij een rel in het midden van de 18de eeuw riep een bewoner van het eiland Marken tegen de gezagshandhavers: 'Schiet

maar toe, ik ben oud genoeg om te sterven, toe maar.'[91] Men besefte kennelijk dat martelaren een katalysator konden vormen. De eerste slachtoffers van de repressie konden een beweging in snel tempo doen groeien. De deelnemers buitten dit soms bewust uit. Bij een treffen tussen remonstranten en soldaten in Alkmaar in 1619 vielen een dode en enkele gewonden. Deze bracht men op kruiwagens naar de markt, waar toespraken werden gehouden om tot een oproer op te wekken.[92] In 1626 vond te Amsterdam een oproer plaats, waarbij contra-remonstranten zich tegen remonstranten keerden. Er viel toen één dode aan de zijde van de contra's, wiens lijk men langs de huizen van twee burgemeesters sleepte. De deelnemers hadden geroepen: 'Gij schelmen, wij zullen de dode eerst wegdragen en daarna zullen wij u wel vinden.'[93] Het Aansprekersoproer van 1696 kreeg met het neersabelen van een jeugdige deelnemer door een officier van de stadssoldaten een nieuwe impuls. Onder leiding van de broer van het slachtoffer ging men het huis van de betreffende officier plunderen. Dergelijk optreden van soldaten vond niet alleen weerstand bij de deelnemers aan het oproer. Een Amsterdams schutter die zelf bij de repressie was betrokken, stak zijn kritiek niet onder stoelen of banken en schrijft dat deze officier 'beter verstand had om te moorden als wat anders'. Hij vertelt verder dat twee gewonde oproerlingen door hun makkers op bakermatten werden gelegd en rondgedragen 'om ieder op te hitsen daartoe tonende de kogels waarmee de soldaten op haar hadden geschoten'.[94]
Vaak was alleen al de arrestatie van een deelnemer voldoende om de gemoederen te verhitten. Bij een oploopje in Leiden in 1718 werd een jongen gearresteerd, waarop een vrouw riep: 'Is er dan niemand dewelke deze arme jongen wil ontzetten.'[95] Relletjes waarbij smokkelaars of bedelaars uit handen van gerechtsdienaren werden bevrijd, waren in de Hollandse steden aan de orde van de dag. In een gespannen sfeer kon zoiets escalerend werken; een martelaar kon een katalysator zijn die een beweging deed uitgroeien tot een oproer. Dit was het geval bij de pachtersoproeren in 1748. In Friesland en Groningen waren, zo wist men, al grote belastingoproeren geweest die succes hadden gehad.
In Haarlem begon de onrust met een provocatie door een man die zich bewust als smokkelaar liet arresteren, terwijl ook in Amsterdam een klassieke escalatie plaatsvond. Een menigte kwam daar bijeen bij een pachterskantoor dat bewaakt werd door enkele gerechtsdienaren. Een jongen weigerde het bevel om door te lopen op te volgen en een gerechtsdienaar gaf hem enkele stokslagen. Dit wekte de woede op van een volwassen man die stond toe te kijken en die riep: 'Jij schelm, waarom sla jij deze jongen zo?' Hij gaf de diender een oorvijg 'die men heinde en ver kon horen'. De man werd nu op zijn beurt gevangen genomen, maar hij riep tot de bijeenstromende omstanders: 'Sta bij, sta bij,' wat zoveel effect had, dat in de vechtpartij die daarop volgde de gerechtsdienaren het onderspit dolven.[96] Na deze inleidende episode brak het eigenlijke oproer los.

6. *Geweld aan personen en goederen*

Geweld aan personen

Geweld aan personen kwam tijdens de Hollandse oproeren weinig voor. Doden vielen er zelden of nooit. De moord op de raadpensionaris Johan de Witt en diens broer in 1672 is in veel opzichten een exceptioneel geval.[97] Het ging hier om een geïmproviseerde executie door Haagse schutters. Van werkelijk ernstige mishandeling bij een oproer was verder alleen sprake tijdens het godsdienstoproer dat in 1776 in Maassluis plaatsvond. Opmerkelijk is dat toen een deelnemer die hard optrad, door anderen terecht werd gewezen.[98] Iets dergelijks gebeurde toen in 1672 een Rotterdams regent op straat werd lastiggevallen en een voorbijganger de deelnemers aan de beweging toesprak: 'Volk, laten wij hem niet slaan, wij zouden ons recht kwijt wezen, laten wij hem de justitie overgeven.'[99]

Er is een scherpe tegenstelling te constateren tussen het geweld bij relletjes en dat bij oproeren. Juist bij kleine rellen kwam ernstige mishandeling voor, omdat deze uit de hand konden lopen door gebrek aan sociale controle en aan zelfcontrole bij de weinige deelnemers. Soms horen we van oproepen om degeen tegen wie men zich keert te stenigen. In Geertruidenberg riep een vrouw tegen de pachter van de boteraccijns in 1624: 'Laat die boterdief afkomen, wij zullen hem wel hebben, wij zullen hem stenigen,'[100] in 1633 riep men in Zaandam een belastinginner toe 'dat het wonder was dat men hem ... niet en stenigde'.[101] In Rotterdam riep een vrouw in 1690, toen zij een belastingpachter in het oog kreeg: 'Daar komt die dikke hond, jongens, laat ons hem dood stenigen.'[102] Een echte steniging vond vermoedelijk hoogst zelden plaats.[103] In de praktijk gooide men eerder met zaken die minder hard aankwamen, zoals modder of, in het geval van de pachter in Geertruidenberg, een handvol boter. Een enkele keer gooide men met bij hun staart gepakte honden; gooien met katten, zoals dat in Engeland gebeurde, kwam niet voor.[104]

Meer dan tot het dreigen met een steniging inspireerde het Hollandse landschap ertoe het slachtoffer in het water te gooien. Af en toe gebeurde dat ook echt. In 1624 werd in Amsterdam een van hekserij verdachte vrouw door een menigte in een gracht gegooid en verdronk.[105] In 1720 werd, ook in Amsterdam, een vrouw die – naar men meende – als verklikster voor een belastingpachter werkte, door een menigte in het water gedrongen, waarna zij door een passerende schuitevoerder werd gekielhaald. 'De verkliksterhoer zullen wij nu van stuurboord aan bakboord weder in 't water werpen,' zei de man.[106]

De deelnemers aan een echt oproer toonden veel meer zelfbeheersing. Bij grote oproeren zagen de deelnemers altijd bewust af van geweld aan personen. Een ooggetuige van het grootste belastingoproer van de 17de eeuw, namelijk dat in Zaandam in 1678, schreef dat 'men niet heeft gehoord dat het op [de pachters] toegeleid was om aan den lichaam te beschadigen, maar wel aan de losse en vaste goederen'.[107] Ook tijdens de nog omvangrijkere oproeren in 1748 werd de belastingpachters persoonlijk geen haar gekrenkt.

Oproeren waarbij men van de aanvang af bewust had afgezien van het toepassen van geweld aan personen konden evenwel in een later stadium van karakter

veranderen, namelijk wanneer het uitliep op een confrontatie tussen de deelnemers en de repressiekrachten, soldaten of schutters. Wanneer zij een oproer wilden neerslaan, konden ze er bijna altijd op rekenen ontvangen te worden met een regen van stenen. Dat daarbij gewonden en een enkele keer doden vielen, is vanzelfsprekend. Toch was er zelfs in dit stadium nog sprake van een soort anarchistisch antimilitarisme onder de deelnemers. Zo werden tijdens een beweging van Rotterdamse remonstranten in 1619 soldaten die de menigte moesten verdrijven, op hun beurt verjaagd, maar braken vrouwen de geweren kapot die zij al vluchtend moesten achterlaten.[108] En tijdens het Rotterdamse Costermanoproer in 1690 en het Amsterdamse Aansprekersoproer zes jaar later werden de buitgemaakte wapens eveneens door de deelnemers kapot gemaakt en in het water gegooid.[109] Zelfs de wapens die men aantrof in de geplunderde huizen – en het ging daarbij om echte wapenvoorraden – ondergingen hetzelfde lot. Er bestond kennelijk geen behoefte om deze toch zeer grote oproeren door gebruik van wapens meer kracht bij te zetten. De oproeren waren dus niet gericht op het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel. De Hollandse oproeren doen daardoor in dit opzicht eerder denken aan de Engelse dan aan de ernstiger Franse oproeren.[110]

Geweld aan goederen

Verschillende keren hielden de deelnemers aan een rel zich op het laatste moment in door, in plaats van het slachtoffer letsel toe te brengen, zich te beperken tot diens kleding. Typerend is de strijdkreet waarmee een vrouw in 1699 in Amsterdam een rel trachtte te ontketenen tegen enkele pachtersbedienden: 'De honden, schelmen, dieven, bloedhonden, geeft maar stenen, laten wij haar doodgooien of de klederen van 't gat scheuren.'[111] Oproepen om zich bezig te houden met de kleding van een slachtoffer horen we vaker. In 1619 riep iemand tijdens een godsdienstrel in Gouda: 'Snijdt de mantel vaneen, trekt ze en scheurt ze vaneen.'[112] In 1624 stak een vrouw in Haarlem de kleren van een pachtersdeurwaarder aan flarden, zonder echter de man zelf te raken.[113] In 1672 werden een Amsterdamse burgemeester de hoed en pruik bijna van het hoofd gerukt tijdens een rel.[114] In Den Haag scheurde men in datzelfde jaar de rouwkleding van de dienstknechten van Johan de Witt kapot. Dergelijk gedrag zien we vaker.[115] Kleren, vooral hoeden en pruiken, hadden een symbolische waarde, ze waren in deze eeuwen de statussymbolen bij uitstek. Een slachtoffer kon men niet meer vernederen dan door zijn kleding aan flarden te trekken. Een openbare vernedering van de slachtoffers was iets waar men naar streefde.

De totale plundering van het huis waarin het slachtoffer van een oproer woonde, was het uiterste waar men toe kon overgaan en was in de 17de en 18de eeuw de meest gebruikelijke vorm die een oproer kon aannemen. Toen in 1672 een Delftenaar vrouwen tot deelname aan een oproer trachtte aan te zetten, riep hij dus luid: 'Komt, laat ons plunderen.'[116] Plunderingen zijn vele malen door ooggetuigen beschreven. Zij komen altijd woorden te kort. Joris Craffurd schrijft bijvoorbeeld over het Aansprekersoproer: 'Het is ook onmogelijk al haar misdrijf uit te drukken... Het is onmogelijk te beschrijven ofte niet uit te drukken de ruïne die zij aldaar aanrichtten.... Men kan hem nauwelijks te

binnen brengen ofte verbeelden zoals zij daar aangingen.' Toch geeft Craffurd vervolgens, net als alle anderen, uitvoerige beschrijvingen.[117]
Vaak verbazen de ooggetuigen zich over de omvang van de verwoestingen: 'Hoe [is] het mogelijk dat mensenhanden in zo'n korte tijd dit alles zo kunnen verwoesten,' schrijft een andere ooggetuige in 1696.[118] Een Zaandammer verwondert zich over de ijver waarmee daar in 1678 werd geplunderd en schrijft 'dat de deelnemers niet ophielden met meerder ijver en arbeid dan in haar dagwerk af te breken, te vernielen en uit te roven..., ik zegge dan zij gedaan zouden hebben in hunne dagwerk, en voor hunne meester, daar ze arbeidsloon met eer en dank van hadden te verwachten'.[119] Trouwens, de deelnemers waren er trots op dat er zo flink werd aangepakt. Een deelnemer aan het Rotterdamse Costermanoproer beroemde zich erop dat hij wel 'zeven schoft' had gewerkt.[120] Dat was niet mis, want 'vijf schoft werken' was al een staande uitdrukking voor hard werken.
Het voornaamste doel van een plundering was het vernielen van de gehele inboedel. In een later stadium kon men aan het afbreken van het huis zelf beginnen. Tijdens een plundering, zo valt steeds weer op, mocht er niets door de deelnemers gestolen worden. Toen een deelnemer aan een plundering in Den Haag in 1748 zag dat een paar lieden aanstalten maakten om het porseleinwerk onderling te verdelen, stapte hij op hen af en zei: 'Als je komt om te plunderen, moet je niet stelen.'[121] Tijdens het Costermanoproer stonden er voor het huis waarin men bezig was vier mannen die erop toezagen dat men niets meenam, maar dat alles vernield werd.[122]
Typerend is ook het volgende verhaal van Joris Craffurd over het Aansprekersoproer.[123] Toen het huis van burgemeester Boreel werd geplunderd, gaf een dienstknecht zich uit voor oproerling om een kostbare spiegel te redden. Toen hij zich daarmee uit de voeten wilde maken, kwam er een deelnemer op hem af, die hem zei: 'Vent, wil jij dat heel houden? Brui hem in stukken.' Een andere ooggetuige schrijft over dit oproer: '... doch niemand mocht iets nemen; indien enige jongen iets nam, die kreeg slagen.'[124] Over het pachtersoproer in 1748 in Amsterdam bericht een ooggetuige: 'Zij hadden onder elkaar afgesproken dat wanneer iemand iets zou wegnemen, al was het nog zo weinig, hij als een dief gestraft zou worden. En zij handhaafden onder elkaar een strenge tucht...'[125]
En inderdaad, tijdens de plundering van een wijnkelder mocht iedereen wel flessen stukslaan of leegdrinken, 'maar men vermocht geen fles mede genomen hebben of men zou van een slechte reis gekomen hebben'.[126] Er zou zelfs door de plunderaars een vrouw die een zakhorloge gestolen had, zijn aangebracht bij de schout, al geloofde niet iedereen dit verhaal.[127] Het consigne was dus vernielen, maar dat moest dan ook grondig gebeuren. Eén van de plunderaars tijdens het belastingoproer in de Alblasserwaard in 1747 zei dan ook 'dat er niets moest overschieten'[128] en bij andere gelegenheden probeerde men te beletten dat in het water gesmeten huisraad werd opgevist. Ook levensmiddelen en drank werden niet gespaard. In 1672 namen Rotterdamse plunderaars 'de boter met hele handen vol uit de ton, smeten die malkanderen naar het lijf en tegen de vloer aan'.[129] In Zaandam plunderde men in hetzelfde jaar schuiten die geladen waren met goederen, waarover een dorpsbewoner schrijft: 'Ja, het

koren lag geworpen of 't gezaaid was,' terwijl hij benadrukt dat de plunderaars aan dit graan helemaal geen behoefte hadden.[130] Wel mocht men zich altijd ter plaatse zoveel mogelijk tegoed doen aan de aanwezige proviandvoorraden. Over een plundering in Amsterdam in 1617 lezen we dat de plunderaars, in de kelder gearriveerd, zoveel mogelijk opdronken, maar de rest van de wijn en het bier lieten wegstromen, 'zodat [de kelder] blank stond van wijn en bier'. De boter wierp men weer tegen de muren en zolder aan.[131] Tijdens het Aansprekersoproer zag men soortgelijke tonelen. De plunderaars 'sloegen malkanderen met de worsten om de oren dat de stukken daarheen vlogen', lezen we in een beschrijving.[132] In 1748 constateerde een Amsterdammer dat er na het pachtersoproer veel voedsel in de grachten dreef en op straat vertrapt was.[133] Zelfs bij voedseloproeren werden etenswaren niet gespaard.

Bij een plundering was er dus een duidelijke gedragscode onder de deelnemers aanwezig, zo nodig werd die door leiders afgedwongen. Een illustratief voorval vond nog plaats tijdens het Costermanoproer. Een jongen wilde zich uit de voeten maken met de papegaai van het slachtoffer, maar omdat stelen nu eenmaal ongeoorloofd was, besloot hij de vogel 'in zijn voorbroek te steken, maar de papegaai, die niet gewoon was in zulk een kooi te zitten, vatte hem bij zijn... en kneep hem zodanig dat hij schreeuwde als een mager varken, halende de papegaai dadelijk uit zijn voorbroek en draaiende hem de hals om'.[134]

Het beleid van de oproerlingen ten aanzien van huisdieren is vaker vermeldenswaard. Tijdens het pachtersoproer in 1748 te Leiden werden kippen en huisdieren gedood, een kat werd zelfs uit een venster gehangen. In Amsterdam werd in datzelfde jaar een papegaai de nek omgedraaid, welk lot ook enkele papegaaien van Haarlemse pachters trof, waar ook honden in het water werden gegooid, omdat 'deze dieren, gelijk men voorwendde, van 't zweet en bloed der armen onderhouden en gevoed waren'. Maar aan de andere kant werden in Amsterdam bij dezelfde gelegenheid ook kanaries uit hun kooi losgelaten.[135] Aan dit alles moet symbolische waarde worden toegekend.

Een speciale behandeling kregen de bijbels die de plunderaars aantroffen. Deze werden vaak ostentatief in veiligheid gebracht. Een ooggetuige van het pachtersoproer in Leiden bericht dat de deelnemers een bijbel op de luifel van een belendend huis neerlegden, waarna deze door anderen naar de koster van een kerk werd gebracht.[136] In Amsterdam kreeg in datzelfde jaar een jongen die een Statenbijbel wilde verscheuren een draai om zijn oren van een andere plunderaar.[137] Deze bijbel werd bij de buren in veiligheid gebracht. Ook in Den Haag redde men een bijbel uit een pachtershuis. Een van de plunderaars riep: 'Al wat je scheurt of niet scheurt, dát niet, want het is Gods woord.'[138] Dit gedrag past in het algemene patroon: de deelnemers zijn ervan overtuigd dat ze rechtvaardig handelen en dat God aan hun zijde staat.

Een enkele maal zag men ervan af het bezit van het slachtoffer te plunderen, en besloot men dit voor een 'goed doel' te bestemmen. In 1672 bestemde men in Enkhuizen goederen voor het weeshuis,[139] in 1748 gebeurde tijdens het pachtersoproer in Haarlem iets dergelijks, zoals we kunnen lezen in het officiële verslag dat het stadsbestuur achteraf liet opstellen:

'Enige van de geplunderde goederen en geld werden door het gemeen op het

stadhuis gebracht en zeiden dat die wilden ten behoeven van de diakonie-armen verkocht hebben, van welk sentiment het grootste gros van de gewapende burgerij mede werd bevonden, zodat heren burgemeesteren resolveerden hetzelve ter bewaring van de diakonie bij provisio over te geven, wordende 't zelve vervolgens door de burgerij tot in de St. Janskerk geëscorteerd en overgebracht, ten blijke hiervan vooruitgaande twee broederen diakenen zoals ook naderhand van gelijken is gehandeld met hetgeen door order van heren burgemeesteren uit het Spaarne en de Oude Gracht is opgevist, als strekkende tot genoegen van de burgerij.'[140]

Tijdens een andere plundering in Haarlem werd een voorraad turf door de deelnemers verkocht voor één duit per schoot vol. Een vrouw wilde er vandoor gaan met het op deze wijze bijeengebrachte geld, maar anderen staken daar een stokje voor: het was voor de armen bestemd.[141] Een andere Haarlemse pachter kon de plundering van zijn buitenhuis afkopen door vijfhonderd gulden aan de armenkas te schenken.[142] De goederen die na het pachtersoproer in Amsterdam uit de grachten werden opgevist, bracht men naar het aalmoezeniersweeshuis, terwijl een plundering in één geval voorkomen kon worden met de belofte van het slachtoffer een dukaat aan de armen te schenken.[143]

Een enkele maal gingen de deelnemers aan een plundering de goederen beschouwen als buit, dus als bezit van de vijand, dat men zonder meer mocht confisqueren. Ook hier zien we een analogie met het optreden van soldaten. Toen in Amsterdam in 1617 de schout niet in staat was de plundering van een huis tegen te gaan en afdroop, vatten de deelnemers dit op als een officiële sanctionering: 'De schout gaat weg, het huis is ons tot prijs met alles wat erin is,' zo zei men. De deelnemers liepen daarna met het geplunderde goed rond 'alsof 't hen alles tot buit was gegeven'.[144] Een jongen verklaarde achteraf trouwens dat hij door een vriendje van huis was afgehaald, dat hem gezegd had: 'Hebt gij niet gehoord dat er plakaten aangeslagen ende met een half vat omgeslagen is allen die lustig en rustig is om de arminianen te storen die kome op zekere plaats ende dat haar van de schout geoorloofd ende toegelaten was zulks te doen?'[145] Tijdens een oproer in Rotterdam in 1653 zei een vrouw: 'Is het buit, zo moet ik mede grabbelen.'[146] In Den Haag hield in 1672 een man met enkele anderen passerende koetsen aan en vertelde rond 'dat uitgevoerde goederen door de magistraat waren ten prijs gegeven'.[147] Helemaal bont maakte de stadsomroeper van Hoorn het, die tijdens de plundering van een turfschip in 1711 omriep dat iedereen gratis turf mocht komen halen.[148] Ook de deelnemers aan het oproer in de Zaanstreek in 1678 waren ervan overtuigd dat zij op die manier hun gang konden gaan, maar, zo schrijft een ooggetuige, 'niemand zou de man gevonden hebben die er een verlof toe gegeven had, het was te vinden in haar eigen inbeelding'.[149]

Tijdens het Costermanoproer werd in heel Rotterdam rondverteld dat het huis dat men aan het plunderen was door het stadsbestuur was vrijgegeven als buit. Enkele deelnemers zouden zelfs het erf van het huis hebben geveild.[150] In een pamflet lezen we dat de deelnemers elkaar hadden wijsgemaakt dat de burgemeesters hen bij voorbaat hadden gepardonneerd en het huis van de baljuw voor 'vrij-buit' hadden verklaard. Het resultaat van dit gerucht was:

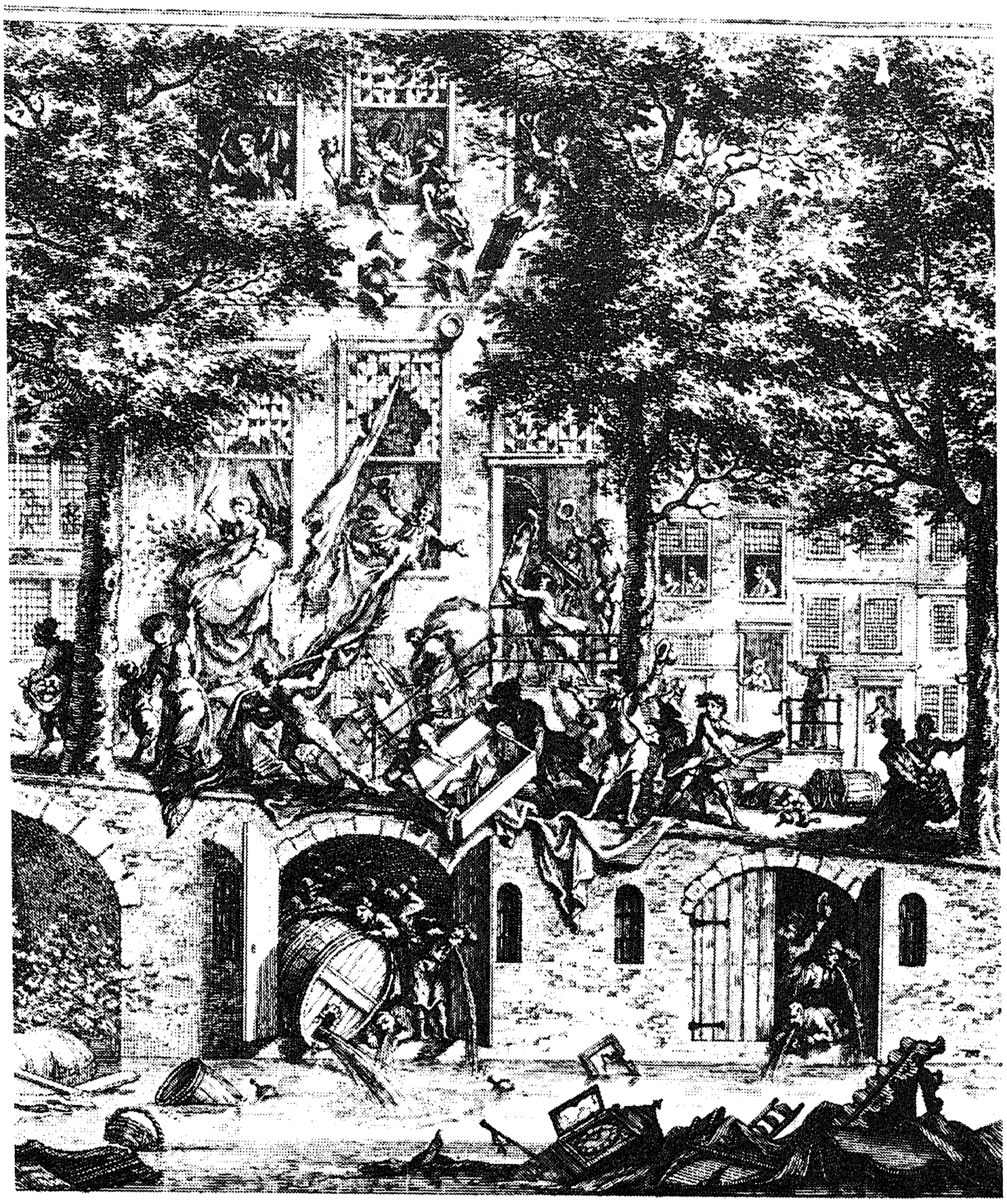

9. Het pachtersoproer te Amsterdam in 1748. (Foto GA Amsterdam)

> 'Dat de meesten van het gemene volk waarlijk niet beter wisten of zij deden een geoorloofd werk, waarom zij ook niet alleen op heldere dag, doe zij van een ieder konden gezien worden, het huis plunderden en afbraken, maar zelfs met het geplunderde goed aan de deuren liepen om hetzelve te verkopen en ook een groot gedeelte daarvan op publieke verkopingen is verkocht, alwaar degenen die 't aan de afslager om te verkopen brachten zelfs haar namen niet ontzagen op te geven.'[151]

De overgang van het systematische vernielen naar het meenemen van tot buit

verklaarde goederen verliep niet altijd even soepel. Er kon verdeeldheid onder de deelnemers ontstaan, zoals we lezen in een verslag van het pachtersoproer in Haarlem in 1748:

> ''s Morgens ten vijf uren gaf het volk aan ieder vrijheid om van het vernielde of nog overgebleven goed zoveel mede te nemen als elk wilde, daar zij tevoren bij de andere plunderingen zo ingenomen waren tegen de dieverij dat zij enigen die daar op betrapt werden deerlijk afrosten en voor eerloos wegjoegen.'

Er ontstond nu onenigheid omdat één groep deelnemers de spullen zonder meer wegdroeg, terwijl een andere eiste 'dat alles eer men het wegdroeg eerst in 't water gesmeten moest worden, evenalsof zij het geplunderde goed te onzuiver keurden zonder deze reiniging'.[152]

Tenslotte was er nòg een excuus om iets te behouden. Bij de deelnemers aan een oproer bestond namelijk een grote behoefte aan trofeeën. Door het bezit van een trofee kon men te kennen geven dat men bij de menigte behoorde. Later was zo'n trofee een aardige herinnering. Bekend is wat er gebeurde met de lichamen en kleren van de gebroeders De Witt, nadat zij in 1672 vermoord waren. Lichaamsdelen werden aan omstanders verkocht om ze ter nagedachtenis op sterk water te zetten en hun kleding werd aan flarden gescheurd. Een man uit Enkhuizen kocht bijvoorbeeld een stuk van het hemd van de raadpensionaris, dat hij in zijn woonplaats ten toon stelde bij een chirurgijn.[153] Sommige mensen die de lap stof kwamen bekijken, zetten hun tanden erin. Een paar maanden eerder had een analoge gebeurtenis plaatsgevonden in Dordrecht, waar een menigte zich op het stadhuis had meester gemaakt van een schilderij waarop Cornelis de Witt stond afgebeeld. Het doek werd in stukken gescheurd, die schutters rond hun wachtpost aan de muren ophingen. Het hoofd van De Witt werd eruit geknipt en aan de galg gespijkerd.[154] Dergelijke taferelen zien we vaker. In 1617 liep men in Amsterdam in optocht door de stad met de planken van een geplunderd en half afgebroken huis, later werden deze voor twee stuivers per stuk verkocht. Volgens een misschien wat minder geloofwaardig verhaal had men bij deze gelegenheid de mantel van een van de remonstrantse slachtoffers afgepakt, die men in duizend stukjes verknipte en die de deelnemers op hun hoeden staken 'voor een livrege of teken'.[155]

In 1626 liep men in Amsterdam bij een soortgelijk oproer in een demonstratieve optocht met de planken van een geplunderd huis over de Dam langs het stadhuis.[156] Bij het oproer van 1678 in de Zaanstreek maakten de deelnemers zich meester van de nieuwe turftonnen en hakten deze in stukjes die 'ter memorie' mee naar huis werden genomen.[157] Na afloop van het Aansprekersoproer visten jongens stukken hout uit de grachten, 'die zij aan nieuwsgierige kijkers te koop veilden en dewelke voor klein geld als relikwie ter nagedachtenisse gekocht werden'.[158] Bij het Wijnkopersoproer te Rotterdam in 1751 brak iemand het naamplaatje van het huis van het slachtoffer aan stukken en deelde die uit aan de omstanders.[159] Bij de begrafenis van de gehate Amsterdammer Daniël Raap in 1754 braken jongens stukjes af van de baar om als 'relikwie' te dienen.[160] Ter nagedachtenis aan deze rel wilde een Amsterdamse schutter nog verder gaan en hij stelde voor dat het huis van Raap moest worden afgebroken

en dat op de opengekomen plek een zuil moest worden opgericht 'ter eeuwigen nagedachtenis'.[161]
Tijdens een plundering werd door de deelnemers altijd doelgericht opgetreden. Een bericht in de *Europische Mercurius* vermeldt van een oproer in 1740 expliciet dat de buurhuizen tijdens een huisplundering niet te lijden hadden.[162] Tijdens een godsdienstoproer in 1747 in Amsterdam werd in een huis alleen het door katholieken bewoonde gedeelte geplunderd.[163] Hetzelfde gebeurde een jaar later, toen men zich tegen belastingpachters keerde. Over de plundering van een pachtershuis lezen we in een pamflet: 'Let eens lezer, onder dit huis was een verhuurkelder, daar was geen één ruit gebroken, alsmede op de verhuurkamers nog niets van de mensen haar goed aan stukken; dat hadden zij gemeden.'[164] Elders werden onderverhuurde zolders van pachtershuizen ongemoeid gelaten.[165] Soms waren het de leiders van een beweging die voorkwamen dat men zich tegen de verkeerden richtte. In Leiden werd gezegd: 'Voorzichtig jongens, schendt de buurhuizen niet.'[166]
Men hield ook rekening met de eigendommen van het dienstpersoneel van degene tegen wie men zich keerde. In Amsterdam hielp men in 1748, voordat een plundering begon, de dienstbode om haar goed te bergen.[167] In Leiden zouden in dat jaar dienstbodes en hun bezit zijn gered door studenten.[168] Ook in Den Haag werden in 1748 de goederen van een dienstbode apart gehouden. Omdat er per ongeluk toch al wat van haar spulletjes vernield was, kreeg zij het een en ander uit het bezit van haar baas toebedeeld, met de mededeling dat ze niets terug mocht geven. Zoiets gebeurde ook in Haarlem. Daar kreeg een dienstbode van de plunderaars drie japonnen als compensatie, met het dreigement erbij: 'Zo wij ooit of ooit vernemen dat gij er iets van aan haar wedergeeft, al was het een stukje, zo zullen wij, de d... sla, jou vernielen, waar we je maar vinden.'[169]

7. *Feesten en travestie*

Feesten

Niet zelden hadden de oproeren een feestelijk karakter. Een deelnemer aan een orangistisch oproer in 1787 verklaarde achteraf 'op geen kermis zoveel plezier gehad te hebben als met het slopen van dat geplunderde huis'.[170] Soms maakten de deelnemers, voordat ze begonnen, gezamenlijk een rondedans, zoals bij het pachtersoproer te Leiden in 1748, waarover een ooggetuige schreef: 'Zo ging het canaille eer dat zij aan het werk gingen in het salet met elkaar in de rondte eens heldertjes dansen.'[171] Soms danste men juist na afloop, zoals in Amsterdam in 1696, een boerendans door de vertrekken van een leeggeplunderd huis.[172] Vooral te Leiden in 1748 ging het feestelijk toe. Een ooggetuige vertelt: 'Ja, het volk ging aan in dat huis als even eens of er de duivel zijn bruiloft hield.'[173] Een andere ooggetuige beschrijft de deelnemers als volgt: 'Sommige vrouwluiden in 't hangende haar met stokken op de schouders, half volgezopen, met vaandels van deze of gene verscheurde stoffen of van kamerbehangsels gemaakt, dansende en zingende met jongens en manvolk als een hoop woeste bacchanten.'[174]

Dat er gedanst werd lezen we ook over verschillende andere oproeren. Eén keer danste een deelnemer met de dienstmeid van het slachtoffer door diens leeggeplunderde woning en dwong men vervolgens het slachtoffer zelf om ook mee te dansen.[175] Tijdens het pachtersoproer te Amsterdam in 1748 danste men in de kleren die men in een geplunderd huis had gevonden en een deelnemer had zich getooid met een buitgemaakte pruik.[176] Tijdens het Aansprekersoproer maakten jongens zich tijdens een plundering meester van kostbare pruiken waarmee ze 'al springende' naar buiten kwamen.[177] Ook tijdens het oproer in de Alblasserwaard in 1747 danste men rond in de kleren en met de pruiken van de slachtoffers.[178]

Nog vrolijker werd men, wanneer de voorraden wijn en bier aangesproken werden. Tijdens het Aansprekersoproer zag men 'natgierige wijven als dolle bacchanten de vocht uit hare pantoffelen zuipen',[179] terwijl de deelnemers aan het Amsterdamse pachtersoproer in 1748 'de gehele nacht doorbrachten met zuipen en bordeleren dat... publiek te zien was, zo in 't huis, kelder, op alle stoepen, daar in de buurt als op de wal van de gracht; verscheidenen hadden zich dood gezopen en onder andere werd een vrouwmens moedernakend uit de kelder gehaald die dood gearbeid en gezopen was'.[180] Achteraf veroordeelde het gerecht een vrouw, omdat zij zich had 'volgezopen en voor beest gespeeld'.[181] Ook de deelnemers aan het oproer in de Zaanstreek in 1678 zouden zich hebben overgegeven aan 'allerlei ongebondenheid'.[182] In Holland kwam het kortom regelmatig voor dat een oproer een feestelijk karakter aannam, zelfs meer naarmate het langer duurde.

Omgekeerd liepen feestelijkheden ook wel eens uit op rellen, zeker als het politieke of godsdienstige feesten betrof, zoals de verjaardag van de prins van Oranje in stadhouderloze tijden, of wanneer de stadhouderlijke macht beknot was, zoals in de jaren vóór 1787. Zelden liep dit uit op werkelijke oproeren behalve tijdens de burgeroorlog tussen patriotten en prinsgezinden.

Traditionele feesten gingen misschien wel gepaard met baldadigheden, maar niet met oproeren, met als uitzondering het Sint Nicolaasoproer in Den Haag in 1782, al was dit niet veel meer dan een rel.[183] In Frankrijk kwam het regelmatig voor dat feesten uitliepen op een oproer, zeker de viering van carnaval.[184] Zulke tradities ontbraken in Holland. Enerzijds kan dit een gevolg zijn van de breuk in de volkscultuur die door de Opstand werd veroorzaakt, anderzijds heeft in Holland misschien nooit zo'n nauwe samenhang tussen feesten en oproeren bestaan. Ook charivari en vergelijkbare volksgerichten kwamen in Holland nauwelijks voor.

Travestie

Natalie Davis heeft in haar essay *Women on top* gewezen op het verschijnsel dat aan oproeren in Frankrijk en Engeland wel eens als vrouw verklede mannen meededen. Volgens haar is dit vooral in de periode 1750-1850 het geval geweest. Haar verklaring voor deze travestie is de volgende:

> 'On the one hand, the disguise freed men from full responsibility for their deeds... On the other hand, the males drew upon the sexual power and energy of the unruly woman and on the license... to promote fertility, to

defend the community's interests and standards, and to tell the truth about unjust rule.'[185]

Bij de Hollandse oproeren is weinig of niets van dergelijke travestie terug te vinden. Alleen aan het Costermanoproer zouden mannen in vrouwenkleren hebben meegedaan, zo lezen we in de *Europische Mercurius* van dat jaar. We vinden de deelname van één man in vrouwenkleren echter slechts terug in één getuigenverklaring, die bovendien een hoogst onbetrouwbare indruk maakt.[186] In dit geval moet de beschuldiging van travestie dan ook vermoedelijk worden gezien als één van de vele pogingen het betreffende oproer als een van bovenaf geleide beweging af te schilderen: het zouden regenten zijn geweest die zich verkleed hadden.

Travestie bij Franse en Engelse oproeren zou overigens nader onderzocht dienen te worden; het is niet ondenkbaar dat het ook daarbij vaak gaat om mythevorming achteraf, zoals in het geval van de tocht van de Parijse vrouwen naar Versailles in 1789 – één van de voorbeelden van Natalie Davis – duidelijk kan worden aangetoond.[187] Misschien past dit in een tendens, aanwezig vanaf het midden van de 17de eeuw, om oproeren meer en meer als van bovenaf geleide bewegingen te zien, zoals die door de Franse historicus L. Bernard is gesignaleerd.[188]

Er is nog één ander geval van travestie, want tijdens een oproer te Gorinchem in 1787 deed een vrouw mee in mannenkleren.[189] Dit moeten we wellicht zien in de toen bestaande traditie dat vrouwen zich in mannenkleren staken om deel te nemen aan straatschenderijen en kroegentochten.[190]

8. *Conclusies*

De Hollandse oproeren in de 17de en 18de eeuw verschilden onderling in de mate waarin er van voorbereiding sprake was. Soms was er mogelijk leiding van bovenaf, maar 'komplotten' van regenten konden niet met zekerheid worden aangetoond. Meestal waren de oproeren vanuit een dorps- of buurtgemeenschap binnen een stad georganiseerd. De deelnemers vormden geen chaotische mensenmassa's, integendeel, vaak werd getracht een bepaalde structuur, meestal naar militair voorbeeld, aan te nemen. Ook imiteerde men vaak de werkwijze van lokale bestuursinstellingen. De deelnemers aan een oproer gedroegen zich dus volgens bepaalde regels, hetgeen ook geldt voor de toepassing van geweld. Zwaar lichamelijk geweld was een uitzondering, we vinden het nog het meest bij kleine relletjes. Bij oproeren, zeker bij oproeren met véél deelnemers, ging het bijna altijd uitsluitend om het vernielen van de bezittingen van de slachtoffers. Tijdens een huisplundering werd een gedragscode gehandhaafd, vernielen was het devies en stelen was verboden, behalve wanneer de goederen als 'buit' werden beschouwd. Alles wijst erop dat de deelnemers, althans het gros van hen, gedreven werden door de gedachte dat de overheid gefaald had en dat zij tijdelijk het heft in handen moesten nemen. Ze waren er steeds van overtuigd in hun recht te staan.